

Dijkenbouwers of rustverstoorders? De Vlaamse graven en de strijd tegen het water in de laatmiddeleeuwse Vlaamse kustvlakte (veertiende-zestiende eeuw)

TIM SOENS

Laatmiddeleeuwse vorsten en waterstaat in de Nederlanden: een merkwaardige paradox

Van Calais in Noord-Frankrijk tot diep in Zeeuws-Vlaanderen treft men langs de hele Vlaamse kust historische dijktracés aan die luisteren naar de naam ‘Graafjansdijk’, genoemd naar de vermeende opdrachtgever en bouwheer, graaf Jan zonder Vrees, hertog van Bourgondië van 1404 tot 1419, die deze dijk na de grote Sint-Elisabethsvloed van 1404 zou hebben laten aanleggen.¹ Historici hebben hun oorspronkelijke opvatting met betrekking tot een homogene ontstaansgeschiedenis, één dijkversterking aangelegd op initiatief van graaf Jan zonder Vrees, nooit echt gewijzigd, ondanks de talrijke nuances die vanuit historisch-geografische hoek in dat beeld zijn aangebracht.² In dit artikel willen we niet zozeer aantonen dat Jan zonder Vrees nooit opdracht gaf tot de aanleg van deze concrete dijk — in de recent uitgegeven ordonnances voor de regeringsperiode van de hertog is daar alvast geen spoor van terug te vinden³ — als wel dat een dergelijk vermeend initiatief geheel haaks zou staan op het

¹ R. Blanchard, *La Flandre. Etude géographique de la plaine flamande en France, Belgique et Hollande* (Duinkerken, 1906) 181-182; G. Dept, ‘Etude critique sur la grande inondation à la côte flamande (19 novembre 1404)’, in: *Etudes dédiées à la mémoire de Henri Pirenne* (Brussel, 1937) 123. De Graaf Jansdijk waarvan sprake in de titel van het synthesesewerk van A. de Kraker, H. van Royen, M. De Smet, ed., ‘Over den Vier Ambachten’. 750 Jaar Keure, 500 jaar Graaf Jansdijk (Kloosterzande, 1993), doelt dan weer op de Landdijk van de Vier Ambachten, die vanaf 1494 tussen Terneuzen en Boekhoute werd aangelegd, en vanaf de zeventiende eeuw eveneens oneigenlijk met de term Graaf Jansdijk werd aangeduid. Voor de betekenis van de Sint-Elisabethsvloed van 1404, zie recent: T. Soens, H. van Engen, ed., ‘Mens, water en landschap. De Sint-Elisabethsvloed van 1404’, *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* (Themanummer; 2005) 2.

² M. K. E. Gottschalk, *Historische geografie van Westelijk Zeeuws-Vlaanderen* (Assen, 1983²) I, 204-206; M. Coornaert, *Knokke en het Zwin, de geschiedenis, de topografie en toponymie van Heist met een studie over de Eiesluis* (Tielt, 1976) 39-41, 377; zie ook A. Janssens, ‘Enkele bedenkingen in verband met het ontstaan van de Graaf Jansdijk voor de watering van Eiensluis’, *Rond de Poldertorens*, X (1968) 156-158; A. Verhulst, *Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen* (Brussel, 1995) 63.

³ J.-M. Cauchies, ed., *Ordonnances de Jean sans Peur, 1405-1419* (Brussel, 2001).

beleid van de laatmiddeleeuwse Vlaamse graven met betrekking tot de waterstaat in de Vlaamse kustvlakte.

Het toeschrijven van belangrijke waterstaatkundige werken aan het optreden van een vorst berust namelijk op een merkwaardige paradox die de waterstaatsgeschiedenis van zowel Vlaanderen als Nederland kenmerkt. Enerzijds is er het primaat van het zelfbestuur — de niet-hiërarchische bestuursverhoudingen, en de samenwerking van lokale gemeenschappen in de eeuwigdurende strijd tegen het water — dat als een rode draad door de geschiedenis van het waterbeheer in de Lage Landen loopt, vanaf de volle middeleeuwen tot de dag van vandaag.⁴ Anderzijds worden de meest tot de verbeelding sprekende werken, de grootste bouwwerken, de technische hoogstandjes en de institutionele vernieuwingen in dit waterbeheer toch vaak toegeschreven aan het initiatief van graven, hertogen en koningen. Zo zou de grote schutsluis die rond 1253 bij Spaarndam tot stand kwam, geconcipeerd en gebouwd zijn in opdracht van de Hollandse graaf Willem II, die zich hiervoor mogelijk door Vlaamse deskundigen had laten bijstaan.⁵ In Vlaanderen wordt de bouw van de ‘magna slusa’, de grote uitwateringssluis van Veurne-ambacht bij Nieuwpoort steevast geassocieerd met de krachtdadige graaf Filips van de Elzas, die elke nieuwe haven die hij langs de kust had laten aanleggen — naast Nieuwpoort, ook nog Grevelingen, Duinkerken, Damme, Biervliet en mogelijk ook Hulst — voorzag van sluizen voor de uitwatering van het achterland.⁶ In het algemeen wordt de invloed van de Vlaamse grafelijke dynastie op de inrichting van het kustlandschap tijdens de volle middeleeuwen trouwens als zeer groot beschouwd. Door het recente onderzoek van Dries Tys is duidelijk geworden dat tussen de tiende en de twaalfde eeuw aanzienlijke delen van de kustvlakte voornamelijk bij de grote getijdengeulen integraal als grafelijk domein werden

⁴ Recente beschouwingen terzake bij E. Jonker, ‘Sotto Voce. Identiteit, burgerschap en de nationale canon’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, CXIX (2006) 178-195; H. Pleij, *Erasmus en het poldermodel* (Amsterdam, 2005) 27 en onze analyse van de waterstaatshistorische wortels van het ‘poldermodel’, in: T. Soens, ‘Polders zonder poldermodel? Een onderzoek naar de rol van inspraak en overleg in de waterstaat van de laatmiddeleeuwse Vlaamse kustvlakte (1250-1600)’, *Tijdschrift voor sociaal-economische geschiedenis*, III (2006) iv, 3-36.

⁵ M. van Tielhof, P. van Dam, *Waterstaat in stedenland. Het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857* (Utrecht, 2006).

⁶ A. Verhulst, ‘Polders en wateringen in Vlaanderen: status quaestionis van het historisch onderzoek’, in: E. Huys, M. Vandermaesen, ed., *Polders en wateringen. Studiedag georganiseerd te Damme op 19 mei 2000* (Brussel, 2001) 13; *Idem*, *Landschap en landbouw in Middeleeuws Vlaanderen* (Brussel, 1995) 48. Verhulst bracht deze grafelijke sluizenbouw direct in verband met het ontstaan van de Vlaamse wateringen, die hij beschouwde als ‘eine vom Grafen aus praktischen Gründen geschaffene Emanation der Landgemeinde’ (*Idem*, ‘Die Binnenkolonisation und die Anfänge der Landgemeinde in Seeflandern’, in: *Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen* (Konstanz, 1964) I, 460). Hij wordt hierin door de meeste Vlaamse auteurs gevolgd: R. Boterberge, *Historische geografie van het overstromingsgebied van de IJzer in de middeleeuwen* (Gent, 1962) 113; D. Van Craeynest, *Polders en wateringen. Een korte schets van hun ontstaan, hun huidige werking en hun toekomst* (Brussel, 1989) 13; E. Huys, M. Vandermaesen, *Polders en wateringen in maritiem Vlaanderen* (Brussel, 2000) 11.

ingericht, waardoor de graven ondermeer hun stempel drukten op de eigendomsstructuren en de parochiale, administratieve en waterstaatkundige inrichting van het gebied. De keuze om het schorrenland te gaan bedijken was volgens Tys een grafelijke keuze en de ‘georganiseerde, planmatige en zelfs meetkundige wijze’ waarop indijking en percelering tot stand kwamen, verwijzen duidelijk naar ‘de aanwezigheid van een bepaalde autoriteit achter de creatie van dit landschap, met name de graaf van Vlaanderen, onder wiens supervisie het nieuwwand tot stand kwam.’ De Vlaamse graven investeerden aanzienlijke bedragen in de waterhuishoudingstechnologie, wat hen, nog steeds volgens Tys, een belangrijk controlemiddel over de kustvlakte bezorgde.⁷ Maar zelfs in het van oudsher ‘landsheerloze’ noorden van de Nederlanden, was vorstelijke tussenkomst vereist om duurzame akkoorden over dijkonderhoud af te dwingen van ruziënde lokale burengemeenschappen. Zo organiseerde de Hollandse graaf Willem III tussen 1320 en 1339 het onderhoud van de Westfriese Omringdijk en herinnert de ‘Stenen Man’ op de Westerzeedijk even buiten Harlingen in Friesland nog steeds aan het optreden van de Spaanse stadhouder Caspar de Robles, die er na de Allerheiligenvloed van 1570 als eerste in slaagde het dijkonderhoud aldaar een meer solide financieringsbasis te geven.⁸ Kortom, ook al was het waterbeheer in de kustgebieden van de Nederlanden in de eerste plaats een zorg voor de lokale gemeenschappen, op cruciale momenten was landsheerlijke tussenkomst klaarblijkelijk onvermijdelijk.

In dit artikel willen we nagaan of achter dergelijke al dan niet apocriefe vermeldingen van landsheerlijke initiatieven in waterstaatsaangelegenheden nu werkelijk een bewuste politiek schuilging. We concentreren ons daarbij op de Vlaamse kustvlakte in de late middeleeuwen, toen Europese vorsten zich niet in eerste instantie bekommerden om de economische ontwikkeling van het platteland, al stelt Christopher Dyer in de *New Cambridge Medieval History* dat de waterstaat, met grote drainage- en irrigatieprojecten en met de aanleg van kanalen in verschillende Europese regio’s, soms net de uitzondering op deze regel vormde.⁹ Overheidsingrijpen in het waterbeheer in de late

⁷ D. Tys, ‘Domeinvorming in de ‘wildernis’ en de ontwikkeling van vorstelijke macht. Het voorbeeld van het bezit van de graven van Vlaanderen in het IJzerestuarius tussen 900 en 1200’, *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, VII (2004) 31-83, citaten op 62; zie ook *idem*, ‘Landscape, settlement and dike building in coastal Flanders in relation to the political strategy of the counts of Flanders, 900-1200’, in: M. Fansa, ed., *Kulturlandschaft Marsch – Natur, Geschichte, Gegenwart* (Oldenburg, 2005) 106-126.

⁸ Zie respectievelijk J. J. J. M. Beenakker, ‘Dijken in het Noorderkwartier van Noord-Holland: de Westfriese Omringdijk’, in: D. E. H. de Boer, E. H. P. Cordfunke, H. Sarfatij, ed., *Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water* (Hilversum, 1997) 48-55 en G. P. van de Ven, *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* (Utrecht, 2003) 117; G. ter Haar, P. L. Polhuis, *De loop van het Friese water. Geschiedenis van het waterbeheer en de waterschappen in Friesland* (Franeker, 2004) 61.

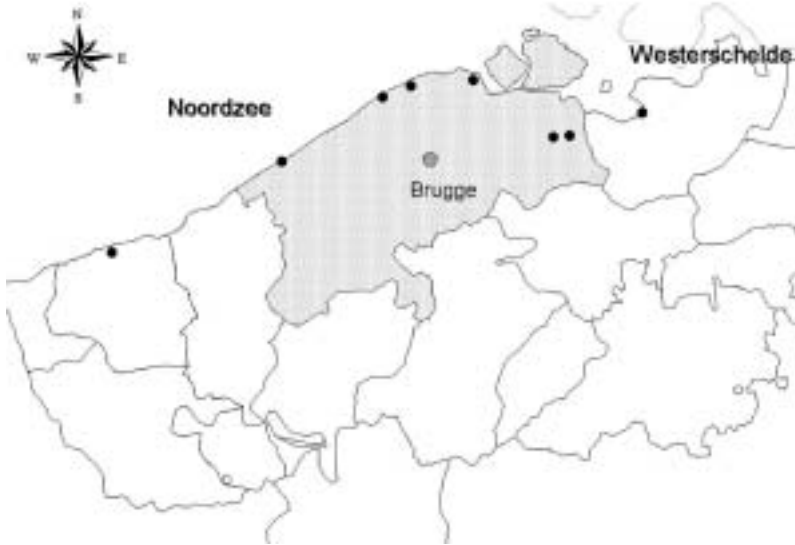
⁹ C. Dyer, ‘Rural Europe’, in: C. Allmand, ed., *The New Cambridge Medieval History*, VII, c. 1415-c. 1500 (Cambridge, 1998) 119.

middeleeuwen kan niet los worden gezien van de groeiende administratieve centralisatie en de uitbouw van de soevereine ‘moderne’ staat in deze periode. Vooral de verhoogde financiële behoeftes van de landsheren als gevolg van de quasi-permanente staat van oorlog en de daarmee samenhangende uitbouw van een fiscaal monopolie¹⁰, hadden hun weerslag op de financiering van de noodzakelijke waterstaatkundige infrastructuur. Tegelijk valt een verregaande centralisatiepolitiek moeilijk te rijmen met een op autonomie en besluitvorming-van-onderaf gebaseerd organisatiemodel. Botste de juridische en administratieve centralisatiepolitiek van de laatmiddeleeuwse landsheren niet met de zeer gedecentraliseerde waterstaatszorg in de kustvlakte? Tijdens een volgende centralisatie op het einde van de achttiende eeuw zou de autonome beslissingsmacht van de lokale en regionale waterschappen serieus in twijfel worden getrokken, en ook al overleefden de waterschappen zowel in Nederland als in België de revolutionaire hervormingen, door de oprichting van centrale waterstaatsdiensten als Rijkswaterstaat werd de lokale autonomie toch voor een deel aan banden gelegd.¹¹ Concreet onderscheiden we vier terreinen waarop de centrale overheid ook vóór de late achttiende eeuw reeds haar stempel op de waterstaat kon drukken: administratieve controle op de financiering en uitvoering van waterstaatswerken door lokale overheden en waterschappen; de uitvoering en financiering van infrastructurele werken door de centrale overheid; de controle over de waterstaat voor militaire doeleinden; en tenslotte de rechtspraak en conflictbemiddeling inzake waterbeheer. Door het grafelijk optreden op deze vier terreinen vanaf de troonopvolging van Filips de Stoute als graaf van Vlaanderen in 1384 tot de scheiding der Nederlanden in 1585 te gaan analyseren, komen we tot een meer systematische kijk op het grafelijk waterstaatsbeleid in de late middeleeuwen en kunnen initiatieven als de bouw van de Graaf Jansdijk in hun juiste context worden geplaatst.

¹⁰ Twee syntheses rond de driekhoek ‘oorlog-belasting-ontstaan van de moderne staat’: Ch. Tilly, ‘Entangelments of European cities and states’, in: Ch. Tilly, W. Blockmans, ed., *Cities and the rise of states in Europe, A. D. 1000 to 1800* (San Francisco-Oxford, 1994) 10-13; J.-Ph. Genet, ‘L’état moderne: un modèle opératoire’, in: *idem*, ed., *L’état moderne. Genèse, bilans et perspectives. Actes du colloque tenu au CNRS à Paris, les 19-20 septembre 1989* (Parijs, 1990) 261-281.

¹¹ A. Bosch, *Om de macht over het water. De nationale waterstaatsdienst tussen staat en samenleving, 1798-1849* (Zaltbommel, 2000); *idem*, e. a., *Twee eeuwen Rijkswaterstaat 1798-1998* (Zaltbommel, 1998); G. P. van de Ven, *Leefbaar laagland*, 210-226. Hoewel nog onvoldoende bestudeerd, is het duidelijk dat ook in de Zuidelijke Nederlanden vooral in de Franse periode ernstige pogingen werden ondernomen om de autonomie van de lokale waterschappen aan banden te leggen, met een verregaande crisis in het waterbeheer tot gevolg. Bij gebrek aan nieuw onderzoek, zie voorlopig: A. Pauwels, *De oorsprong van de Belgische polderwetgeving. De politiek van Frankrijk (1794-1814) ten aanzien van de polders. De wording van de organieke Keizerlijke decreten van den 11 januari en van den 28 december 1811* (Antwerpen, 1937).

Figuur 1. Reconstructiekaart van het graafschap Vlaanderen begin 15e eeuw (E. Thoen-T. Soens). In grijs de kasselrij van het Brugse Vrije. De zwarte stippen duiden de belangrijkste vermeldingen van het toponiem Graafjansdijk aan volgens voetnoot 1 en 2.

De autonomie van de Vlaamse waterschappen inzake heffing en besteding van belastingen

De zorg voor de afwatering van de kustvlakte en de beveiliging tegen het water van de zee, was in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen voor alles een taak van de lokale waterschappen — in het grootste deel van de Vlaamse kustvlakte ‘wateringen’ genaamd — die relatief autonoom hun beleid konden uitstippelen en uitvoeren zonder directe tussenkomst van de landsheerlijke overheid. Binnen elk waterschap waren het de grondbezitters — ‘ingelanden’ — die middels een door hen aangesteld bestuur, onderhouds- en herstellingswerken lieten uitvoeren, en deze financierden door middel van een eigen grondbelasting of ‘geschot’. De lokale grafelijke vertegenwoordigers, schout en baljuw, speelden weliswaar een formele rol in ondermeer het bijeenroepen van de algemene vergadering van grondbezitters, de schouw van de infrastructurele werken, en het heffen van de grondbelasting, doch met de inhoud van de besluitvorming binnen de waterschappen lieten deze functionarissen zich in de regel niet in.¹² In de praktijk impliceerde dit dat het financieel beheer van de wateringen aan directe controle door de grafelijke administratie ontsnapte, wat

¹² Zie hiervoor T. Soens, *Waterbeheer in een veranderende samenleving. Een ecologische, sociaal-economische en politiek-institutionele studie van de wateringen in het Vlaamse kustgebied tijdens de overgang van de middeleeuwen naar de moderne tijden. Testregio: het Brugse Vrije* (Gent, 2006) 87-147.

in 1330 uitdrukkelijk bevestigd werd in het zogenaamde ‘Kwaad Privilege’ voor de belangrijkste kustkasselrij, het Brugse Vrije.¹³ Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw ging de centrale overheid de controle op lokale administraties steeds meer intensiveren, zeker waar het hun bevoegdheid betrof om eigen belastingen te innen. De uitbouw vanaf 1386 van de grafelijke rekenkamer te Rijsel en de aanstelling in dezelfde periode van een ‘controlleur des comptes des officiers de Flandre’ zijn daar treffende voorbeelden van.¹⁴ Het optreden van deze grafelijke functionaris zou meteen ook de aanleiding zijn voor een eerste schuchtere poging van de landsheerlijke overheid om greep te krijgen op het lokale waterbeheer in de kustvlakte, en is een interessante test-case om de bewegingsruimte van de centrale overheid in het kustwaterbeheer te illustreren. De ietwat uitzonderlijke functie van ‘controlleur’ was ontstaan in de beginjaren van de Bourgondische machtsovername in Vlaanderen, met name in 1385. Zijn voornaamste bevoegdheid bestond uit het controleren van het financieel beheer van de baljuws en andere functionarissen, en in het bijzonder in het opsporen en vervolgen van financiële fraude. Zo kan zijn opdracht als een noodzakelijke aanvulling op het werk van de permanent in Rijsel residerende Rekenkamer worden beschouwd.¹⁵ Vanaf 1388 werd de functie van ‘controlleur’ uitgeoefend door Pieter Heins, die tot dan vooral carrière had gemaakt in het beheer van de grafelijke domeinen in het kustgebied.¹⁶ De ijver waarmee Heins zijn functie van ‘controlleur’ vervulde, maakte hem tijdelijk tot één van de machtigste en meest geduchte overheidsfunctionarissen van het graafschap. Afkomstig uit het Brugse Vrije — meer bepaald het dorpje Eernegem aan de rand van de kustvlakte — toonde hij ook persoonlijk duidelijk interesse voor dit gebied. Met Heins beschikte de grafelijke administratie over een paar uitstekende ogen en oren in de kustvlakte, ook op het vlak van waterbeheer.¹⁷ In 1391 kocht hij als ‘legger’ (commissaris voor bedijking) de rechten van de Gentse Sint-Pietersabdij in het ambacht IJzendijke, waardoor hij rechtstreeks betrokken werd bij de herbedijkingspogingen in het gebied.¹⁸ In juli 1398 werd hij samen met de

¹³ L. Gilliodts- Van Severen, ed., *Coutumes des pays et comté de Flandre. Coutume du Franc de Bruges* (Brugge, 1879) II, 83: ‘Item, que tous tailleurs, pointeurs, recepveurs des biens des bonnes gens, de chascune des trois parties du Franc ... compteront et rendront raison de ce qu’il auront fait our receu ... une fois l’an pardevant le conte ou ses deputez ... sauve des dycs et des escluses’.

¹⁴ Zie respectievelijk J. Dumolyn, *De Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer van Rijsel: gewestelijke overheidsinstellingen als instrument van de centralisatie (1419-1477)* (Brussel, 2002); J. Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Bourgondische periode* (Brussel, 1967) 420-438.

¹⁵ Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt*, 420-421.

¹⁶ T. Soens, *De rentmeesters van de graaf van Vlaanderen. Beheer en beheerders van het grafelijk domein in de late middeleeuwen* (Brussel, 2002) 246-247, 260, 310-311. Met name als ontvanger van de ‘spijker’ van Brugge in de oorlogsjaren 1382-1384.

¹⁷ Lille, Archives Départementales du Nord (hierna: ADN) B 1365 11792bis: brief van Pieter Heins, d. d. 27 december 1388, met verslag over meerdere hangende dossiers, meestal in de Vlaamse kustvlakte, vermoedelijk gericht aan de kanselier van Bourgondië.

toenmalige en een voormalige baljuw van Brugge belast om de schade te inspecteren die door konijnen uit de grafelijke duinen werd aangericht aan de zeedijken.¹⁹ Als ‘controlleur’ spande hij intussen een aantal opzienbarende zaken aan tegen sjoemelende grafelijke ambtenaren, en hij moet zich daarbij allesbehalve geliefd hebben gemaakt bij een aantal van zijn collega’s in de grafelijke administratie. In 1402 zou hij onder nogal onduidelijke omstandigheden worden vermoord.²⁰

Tijdens zijn laatste levensjaren nam Heins ook deel aan de algemene vergaderingen van de wateringen, doch het is niet altijd duidelijk of hij dit ex officio deed, dan wel uit hoofde van zijn persoonlijke bezittingen in het gebied.²¹ In ieder geval meende zijn opvolger Jean Dumoulin in 1403 de draad weer te moeten oppikken, door ex officio deel te nemen aan de auditie van de rekening van de watering Beooster Ee. Dumoulin ging zelfs verder dan dat: hij verklaarde dat de rekening de waarheid geweld aandeed, en beval de arrestatie van de ‘sluismeesters’ door de baljuw van Aardenburg, met de bedoeling de zaak voor de grafelijke ‘Camere van den Rade’ te Rijsel te brengen.²² Dit werd door zowel de watering als de kasselrij van het Brugse Vrije als een frontale aanval gezien op hun privileges. De kasselrijschepenen eisten dan ook de vrijlating van de sluismeesters en het staken van de pogingen van Dumoulin om als ‘controlleur’ deel te nemen aan de auditie van watering-rekeningen. Na wat getouwtrek heen en weer zou de controlleur in 1405 daadwerkelijk afstand moeten doen van zijn aanspraken dienaangaande.²³ Een van de belangrijkste argumenten van het Vrije en de watering tegen de controle-poging, was het feit dat er wel degelijk een grafelijk vertegenwoordiger aanwezig was op de auditie van watering-rekeningen, namelijk de baljuw, die misbruiken kon opmerken en aanhangig maken voor de schepenbank van het Vrije.²⁴ In de daaropvolgende eeuwen zou de controle van de grafelijke overheid op de rekeningen van de wateringen inderdaad beperkt blijven tot de aanwezigheid van de baljuw. In de veertiende en vroege vijftiende eeuw was deze lokale vertegenwoordiger van de graaf effectief aanwezig op audities van rekeningen, zelfs van kleinere wateringen,²⁵ nam hij deel aan de schouw²⁶ en zien we hem bijvoorbeeld ook

¹⁸ A. Van Lokeren, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre au Mont Blandin à Gand depuis sa fondation jusqu'à sa suppression* (Gent, 1871) nr. 1385.

¹⁹ Algemeen Rijksarchief Brussel (hierna: ARA), Rekenkamers, 42522: rekening Brugse Vrije 1397-1398, f°31v; Heins trad ook bij andere gelegenheden op als grafelijk commissaris inzake waterstaat: Brugge, OCMW-Archief (hierna: OAB), St-Jan, wateringens doos 11 (oud nr. 2b): rekening watering Eiesluis 1396-1397.

²⁰ Van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt*, 427.

²¹ OAB, St-Jan, wateringens doos 11 (oud nr. 2b): rekening watering Eiesluis 1396-97; ARA, Rekenkamers, 42528: rekening Brugse Vrije 1404-1405, f°11v.

²² ARA, Rekenkamers, 42527-42528: rekening Brugse Vrije 1403-1404 en 1404-1405; resp. f°27r; f°45v; f°46r; f°51r en f°10v-11v; f°32r.

²³ ARA, Rekenkamers, 42529: rekening Brugse Vrije 1405-06, f°14v.

²⁴ ARA, Rekenkamers, 42528: rekening Brugse Vrije 1404-05, f°11v.

²⁵ Brugge, Rijksarchief (hierna: RAB), Watering Moerkerke-Zuid-over-de-Lieve, 281: rekening 1373-74.

belangrijke uitbestedingen van werken leiden, niet toevallig een activiteit waarbij de mogelijkheden tot persoonlijk profijt legio waren.²⁷ Vanaf het eind van de vijftiende eeuw beperkte hij zich echter tot het bijwonen van de auditie van de rekening in de vijf of zes belangrijkste wateringën, waarbij hij meestal niet meer in persoon aanwezig was, maar zich liet vertegenwoordigen door derden.²⁸

Daar de grafelijke administratie, op de baljuw na, dus geen controle uitoefende op de boekhouding van de wateringën, bereikten de rekeningen van de wateringën ook bijna nooit de Rekenkamer van Rijsel. Ook al behoorde het tot de taak van deze instelling om alle informatie met betrekking tot fiscale en financiële aangelegenheden te verzamelen, te controleren en ter beschikking te stellen van de vorstelijke administratie²⁹, op het (financieel) beleid van de wateringën kreeg zij geen vat³⁰. Ze ontplooidde op het vlak van de waterstaat ook weinig activiteiten. Veel meer dan erover waken dat de grafelijke rechten en inkomsten werden gerespecteerd, deed ze niet.³¹ De betrokkenheid van de Rijselse Rekenkamer bij de waterstaat in de kustvlakte kunnen we dan ook als beperkt beschouwen. Het zou wachten zijn tot 1586 vooraleer een nieuwe overheidsfunctionaris in het leven werd geroepen, tot wiens expliciete bevoegdheid de controle en supervisie over de budgetten en boekhouding van de wateringën behoorde: de 'dijkgraaf-generaal van Vlaanderen en Brabant'.³² In de energieke figuur van Gregorio del Plano, zou deze dijkgraaf-generaal de daaropvolgende jaren een centrale rol spelen in de herbedijkingswerken na de eerste fase van de Tachtigjarige oorlog, en orde op zaken trachten te stellen in de door de oorlog sterk verwaarloosde waterstaat.³³ Zijn optreden zou echter

²⁶ RAB, Watering Blankenberge, 333: rekening 1409-1410, f°70v.

²⁷ RAB, Watering Blankenberge, 333: rekening 1407-1408: aanbesteding sluiswerken op 14/05/1407.

²⁸ Gilliodts-Van Severen, *Contumes*, II, 450; RAB, Watering Blankenberge, 336, rekening 1510-1511; in 1479 en 1480 was de baljuw van Brugge wel nog persoonlijk aanwezig op de auditie van de rekening van de Blankenbergse watering; ten laatste vanaf 1487 was dat niet meer het geval (RAB, Watering Blankenberge, 334).

²⁹ Dumolyn, *De Raad van Vlaanderen*, 155-172.

³⁰ De enkele rekeningen van bedijkingswerken die toch in de Rekenkamer terecht kwamen, betreffen meestal uitzonderlijke bedijkingswerken waaraan meerdere wateringën of omschrijvingen participeerden, en die door vorstelijke commissarissen gesuperviseerd werden. Zo krijgt de heer van Fiennes, gouverneur-generaal van Vlaanderen in 1514 uitdrukkelijk opdracht om samen met de Rekenkamer enkele bedijkingsrekeningen uit de streek van Broekburg en Sint-Winoksbergen te controleren: ARA, Oorkonden van Vlaanderen, I, nr. 634.

³¹ Zo geeft de Rekenkamer in 1451 opdracht aan de algemeen ontvanger van Vlaanderen *Lauwereins de Maech* om te controleren of bij recente herbedijkingen de grafelijke renten gerespecteerd werden: ADN B 31, f°132r.

³² B. Augustyn, 'Surintendant des digues de Brabant et de Flandre (1586-1765)', in: E. Aerts, e. a., ed., *Les institutions du gouvernement central des Pays-Bas Habsbourgeois* (Brussel, 1994) II, 777-781.

³³ De figuur en het optreden van *Del Plano* als spilfiguur in de heropbouw van de waterstaat na de Reconquista van de Zuidelijke Nederlanden verdienen een afzonderlijke studie. Zijn cruciale

van korte duur zijn. Met betrekking tot de auditie van de rekeningen, kreeg hij onmiddellijk te maken met felle tegenstand van de wateringeng in de kwartieren van Brugge en Gent: in 1590 vroeg en kreeg Del Plano de expliciete bevestiging van zijn bevoegdheid terzake.³⁴ Nadat echter in 1602 de autonomie van de wateringeng met betrekking tot het heffen van het geschot bevestigd werd, verloor de dijkgraaf-generaal veel van zijn bevoegdheden. In de zeventiende eeuw beperkte zijn rol zich tot de onderhandelingen over de toekenning van bedijkingsoctrooien, en vanaf 1734 werd de functie nog louter honorair.³⁵

Behalve door de controle op de inkomsten en uitgaven van de wateringeng werd de financiële autonomie van de lokale wateringeng echter op een nog veel fundamenteeler wijze bedreigd in de late middeleeuwen. De wateringeng financierden hun activiteiten immers door de heffing van een eigen grondbelasting, in Vlaanderen ‘geschot’ geheten en te betalen door alle ‘ingelanden’ of grondbezitters evenredig met hun grondbezit. Deze eigen fiscaliteit strookte natuurlijk niet met het fiscale monopolie dat door de vorstelijke overheid vanaf de late middeleeuwen steeds nadrukkelijker werd nagestreefd. De Vlaamse steden — zelfs Gent³⁶ — dienden elk jaar een vorstelijk octrooi te krijgen om hun accijnzen te mogen heffen. De wateringeng daarentegen hieven hun grondbelasting zonder deze toestemming. Dit gebeurde ogenschijnlijk zonder grote problemen totdat aartshertog Filips de Schone op het einde van de vijftiende eeuw een algemeen verbod uitvaardigde op het heffen van belastingen in Vlaanderen zonder expliciete toestemming van de vorst of diens centrale rechtbank in het graafschap, de Raad van Vlaanderen. Haast onmiddellijk vroegen de schepenen van het Brugse Vrije de aartshertog om dit verbod voor de wateringeng af te zwakken. Zij argumenteerden daarbij dat ‘de toute anchienneté’ de 60 of 80 wateringeng in hun rechtsgebied enkel de toestemming van hun ingelanden nodig hadden om een grondbelasting te heffen, met uitzondering van de vijf of zes grootste wateringeng, waar de heffing van het geschot tevens aan het voorafgaandelijk advies van de kasselrijschepenen en de baljuw van het Brugse Vrije onderworpen was. Een supplementaire goedkeuring door vorstelijke functionarissen zou volgens de schepenen van het Vrije duur en tijdrovend zijn. De specificiteit van het waterbeheer vereiste bovendien dat de grondbelasting ten allen tijde kon worden geheven, zonder te moeten wachten op wat voor goedkeuring dan ook. Klaarblijkelijk was het niet de bedoeling van de vorstelijke administratie om specifiek de wateringeng te viseren, want op advies van de Raad van Vlaanderen werd de desbetreffende

rol in deze periode blijkt ondermeer uit: *Tweeden druck vanden eersten bouck der ordonnancien, statuten, edicten ende placcaerten soo van wegghen der Keyserlyke ende Koninghlyke Maiesteyten, als heurlieder doorluchtighste voorsaeten, graven ende graefneden van Vlaendren* (Gent, 1639) 440-441; Brugge, Stadsarchief (hierna: SAB), reeks 523, kalknummer 346 (kopie oorkonde 1590/01/18) en Gent, Rijksarchief (hierna: RAG), Sint-Baafs en Bisdom, K 9116/15 (brief van 1589/12/23).

³⁴ *Tweeden druck vanden eersten bouck der ordonnancien*, 442.

³⁵ Augustyn, ‘Surintendant’, 777-781.

³⁶ M. Boone, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (Gent, 1990) 131.

ordonnantie vrij snel geherinterpreteerd als hebbende geen betrekking op de grondbelasting van de wateringen.³⁷

Een veel belangrijker aanval op de autonomie van de wateringen inzake belastingheffing kwam in de Franse tijd. Voor de waterstaat in de Vlaamse kustvlakte brak met de verdrijving van de Oostenrijkers en de opheffing van vele ancien régime instellingen, een turbulente periode aan, die meer in detail zou moeten worden bestudeerd. Door de annexatie van de Zuidelijke Nederlanden bij Frankrijk in 1795 vielen alle onderhouds- en herstellingswerken tijdelijk stil, en werd het functioneren van de wateringen voor het eerst sinds meer dan 500 jaar onderbroken. De Franse wetgever beschouwde het onderhoud van waterwegen en dijken in se als een taak voor de centrale overheid, en de ancien régime wateringen als privaatrechterlijke associaties van landeigenaars. Hooguit konden zij specifieke taken uitvoeren die hen waren toevertrouwd door de prefecten van de betrokken departementen, doch autonoom belastingen heffen was uit den boze. Vanaf 1799 diende de Franse overheid echter in te binden. Na overstromingen, deels het gevolg van verwaarlozing van de waterstaatkundige infrastructuur, zagen de prefecten van het Schelde- en Leiedepartement geen andere mogelijkheid dan de organisatie en werking van de wateringen grotendeels te herstellen, en hen ook opnieuw de bevoegdheid te verlenen om een grondbelasting te innen.³⁸

Grafelijke waterstaatswerken

Zoals hoger vermeld, blijkt uit het onderzoek van Adriaan Verhulst en Dries Tys dat de Vlaamse graven tot en met de twaalfde eeuw actief investeerden in de waterstaatkundige infrastructuur van de kustvlakte. In hoeverre dat beleid in de daaropvolgende eeuwen werd voortgezet, is minder duidelijk. In een aantal delen van het graafschap Vlaanderen was de graaf alvast verplicht zelf over te gaan tot de aanleg en het onderhoud van dijken, waterlopen en sluizen, niet zozeer als landsheer, maar als heerlijk en domaniale grondbezitter. Vooral in het Land van Saeftinghe en het Land van Beveren in het noordoosten van het graafschap had de graaf in de late middeleeuwen nog steeds heel wat niet-vercijsde gronden in bezit, waaronder kostbare moerreserves die ofwel in eigen beheer werden ontgonnen, ofwel verpacht werden. Net als elke andere grondbezitter had de graaf hier geen andere keuze dan te investeren in waterstaatswerken, waaronder de aanleg van 'riolen', 'leden' en 'vaerten' voor afwatering en transport van turf, 'moersluizen' voor de uitwatering, en 'zijdewenden' ('zijdelingen') en dijken als bescherming tegen het water. De grafelijke moermeester en lokale domeinontvangers zoals de burchtvoogd van Beveren werden belast met de uitvoering en financiering van deze

³⁷ Gilliodts-Van Severen, *Contumes... du Franc de Bruges*, II, 449-451, ordonnantie van 29 juli 1500.

³⁸ Huys, Vandermaesen, *Polders en wateringen*, 17; S. J. Fockema-Andrae, *Studiën over waterschapsgeschiedenis*, V, *Zeeuws-Vlaanderen* (Leiden, 1950) 27-37; Pauwels, *De oorsprong; P. H. Gallé, Beveiligd bestaan. Grondtrekken van het middeleeuwse waterstaatsrecht in Z. W. Nederland en hoofdlijnen van de geschiedenis van het dijkbeheer in dit gebied (1200-1963)* (Delft, 1963) 215-219.

werken.³⁹ In de dertiende eeuw werd ook nog een aantal schorregronden door de graven of door leden van de grafelijke dynastie voor eigen rekening bedijkt. Vermeldenswaard is ondermeer het optreden van Jan van Namen, zoon van graaf Gwijde van Dampierre, die in een reeks schenkingen onbedijkte en half-bedijkte schorregronden in de Zwinmonding en langs de Honte-kust verkreeg,⁴⁰ en er in de daaropvolgende jaren ook effectief polders liet bedijken.⁴¹ Toch raadde graaf Gwijde zijn zoon aan deze schorren niet zelf te gaan bedijken; hij deed er beter aan ze aan derden te verkopen, daarbij aanvoerend dat

... les ges de mer, utdics et toutes teles terres ne sont mies terres que grant seigneur en puissent tenir plenté en leur mains a leur profit, kar plustost porroient les terres reprendre a eaus ke a gens ki manroient pres et meteroient leur entente a warder....⁴²

In sommige gebieden waar de graaf slechts een deel van de gronden in eigendom had, diende hij waterstaatslasten te betalen net als elke andere eigenaar. Dit was met name het geval in het oosten van de Vier Ambachten en in het Land van Saeftinghe, waar de vorst in de eerste helft van de zestiende eeuw heel wat land verwierf dat door de vroegere particuliere eigenaars was opgegeven omdat ze de waterstaatslasten niet langer konden of wilden betalen. Door dit zogeheten ‘abandon’ kwamen de desbetreffende gronden in principe in handen van de landsheer krachtens het ‘wildernisregaal’ dat deze laatste uitoefende op alle woeste gronden.⁴³ Alleen al in de polders van Namen en Triniteit en in het Land van Saeftinghe, becijferde Adrie de Kraker een uitbreiding van het vorstelijk grondbezit met 4468 gemeten (1966 hectare). Voor deze gronden diende de vorst natuurlijk waterstaatslasten te betalen, doch in dit nieuw verworven gebied nam de graaf niet meteen de leiding van de waterstaatswerken in handen. Ondermeer in het Land van Saeftinghe bleef het dijkonderhoud geregeld worden door de plaatselijke grondbezitters en hun ontvangers, onder toezicht van de schepenen. Ondanks een goede rendabiliteit (netto-resultaten van 60 tot 70%) zou de vorst ook vrij snel delen van dit

³⁹ B. Augustyn, *De veenontginning (12de-16de eeuw)* (Beveren, 1999) 47-69. De omvang van het moergebied waarvan de laatmiddeleeuwse graven zelf infrastructuurvoorzieningen onderhielden, was echter relatief beperkt door de grootschalige moerverkopen en -vercijsningen in de loop van de dertiende en veertiende eeuw, zie de vele voorbeelden in: Th. Luykx, *De grafelijke financiële bestuursinstellingen en het grafelijk patrimonium in Vlaanderen tijdens de regering van Margaretha van Constantinopel (1244-1278)* (Brussel, 1961) 223-246.

⁴⁰ L. Gilliodts-Van Severen, ed., *Coutumes des Pays et Comté de Flandre. Quartier de Bruges. Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées* (Brussel, 1891) III, 351-352 en VI, 331-333; Gottschalk, *Historische geografie*, I, 105-106.

⁴¹ Dit blijkt ondermeer uit een klacht van de stad Damme, die door deze inpolderingen haar bereikbaarheid over water in het gedrang zag komen: RAG, Oorkonden supplement Wyffels, 384.

⁴² Gilliodts-Van Severen, *Coutumes... des petites villes*, VI, 324-326: oorkonde van graaf Gwijde, april 1285.

⁴³ Over dit wildernisregaal, zie Tys, ‘Domeinvorming’.

domein van de hand doen. De rest bleef in handen van de vorst tot 2 maart 1576 toen het vorstelijk domein in het Kwartier van Terneuzen en het Land van Saeftinghe zelf ‘geabandonneerd’ werd.⁴⁴ Dat de landsheer in de bres sprong waar particuliere eigenaars hun gronden opgaven zoals dat in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen in de zestiende eeuw (tijdelijk) gebeurde, was echter eerder uitzondering dan regel. In de meeste gevallen verzaakte de landsheer gewoon zijn recht op de geabandonneerde gronden. In het Brugse Vrije bijvoorbeeld, waren het meestal de wateringën zelf die de opgegeven gronden aanvaardden namens de gemeenschap van grondbezitters. Dit was bijvoorbeeld het geval met de Lage Moere van Meetkerke bij Brugge. Door steeds grotere problemen met ontwatering, vermoedelijk tengevolge van ontvening, was het land in de Lage Moere steeds minder voor landbouw geschikt, en werden in de loop van de vijftiende eeuw steeds meer gronden opgegeven. Het was de Blankenbergse watering die deze gronden aanvaardde, en ze eerst trachtte te verpachten, maar uiteindelijk in 1561 koos voor een verciijnzing aan twee kapitaalkrachtige Bruggelingen.⁴⁵ Ook bij het *abandon* van alle gronden in de watering Gaternisse in het derde kwart van de zestiende eeuw, vielen de desbetreffende gronden niet toe aan de landsheer maar aan een consortium van naburige wateringën.⁴⁶ Gaternisse en het Land van Saeftinghe vormen trouwens een interessant contrast. De watering Gaternisse was ontstaan als restant van het oude ambacht IJzendijke nadat tengevolge van de Sint-Elizabetsvloed van 1404 de rest van het ambacht aan de zee was prijsgegeven. Gaternisse vormde een langgerekte driehoek die het binnenland van het aangrenzende Oostburg-ambacht afschermd tegen het water van de Braakman en de Westerschelde. De watering was structureel te klein om de grote kosten van de zeewering alleen te dragen.⁴⁷ Anders dan in het oostelijk Braakmangebied in de Vier Ambachten, zou de centrale overheid zich niet of nauwelijks met de zeewering van Gaternisse inlaten. Voor een deel kwam dit ongetwijfeld door de sterke politieke positie van de bevoegde kasselrijschepenenbank, het Brugse Vrije, die het waterbeheer als een interne aangelegenheid beschouwde,⁴⁸ maar voor een deel ook omdat de grafelijke overheid duidelijk niet bereid was zelf in de zeewering te investeren. Toen het grafelijk gezag uiteindelijk in de jaren na

⁴⁴ A. de Kraker, *Landschap uit balans. De Vier Ambachten en het Land van Saeftinghe tussen 1488 en 1609* (Utrecht, 1997) 281-287, 323-330.

⁴⁵ RAB, Watering Blankenberge, 334 en 339: rekeningen van 1479-80 en 1562-63; voor de Lage Moere van Meetkerke zie: B. Augustyn, ‘De landschapsgeschiedenis van de Lage Moer van Meetkerke (13de-20ste eeuw)’, in: E. Huys, M. Vandermaesen, ed., *Polders en wateringën. Studiedag georganiseerd te Damme op 19 mei 2000* (Brussel, 2001) 55-64.

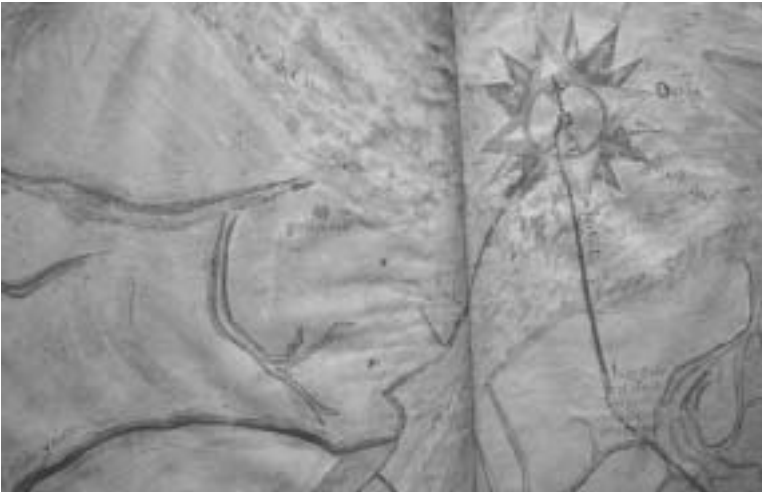
⁴⁶ RAB, Registers Vrije, 15170: rekening watering Gaternisse 1565, f°17r-19v.

⁴⁷ Blijkens de rekening 1556-57 (RAB, Registers Vrije, 15168) was de watering amper 301 hectare groot en had zij 2947,2 meter blootgestelde zeewerende dijken te onderhouden.

⁴⁸ De kasselrijschepenen zouden in de loop van de vijftiende en de zestiende eeuw trachten de financieringsbasis van de zeeweringen van Gaternisse te verbreden, door ook de achterliggende wateringën van Groede en de Oude Yvene in Oostburg-ambacht te laten meebetalen, zo bijvoorbeeld in juni 1505: RAB, oorkonden Vrije, 562 en RAB, Oorkonden met Blauw Nummer, 1964.

1532, op uitdrukkelijk verzoek van het Brugse Vrije tussenbeide kwam, bood het geen financiële steun, maar ging het bemiddelen tussen de watering Gaternisse en de achterliggende wateringën.⁴⁹ Vanaf dat ogenblik was er steeds meer sprake van een algemeen ‘abandon’ door alle grondbezitters in de watering Gaternisse. Anders dan in het Land van Saeftinghe was de centrale overheid echter niet bereid de lasten van het geabandonneerde grondbezit op zich te nemen, maar zouden de naburige wateringën als collectiviteit het verlaten grondbezit overnemen.⁵⁰ Dat in dezelfde periode in het Land van Saeftinghe de grafelijke overheid wel tussenbeide kwam, wordt wellicht verklaard door het aanwezige grafelijke grondbezit in dat gebied, en zeker ook door de private belangen van enkele belangrijke grafelijke ambtenaren aldaar.⁵¹

Figuur 2. Vroeg zeventiende-eeuwse kaart van het Braakmangebied, met aanduiding van het verdronken dorp Gaternisse (Gent, Universiteitsbibliotheek, Hs. 181/1).

Behalve op het eigen domaniale grondbezit namen de laatmiddeleeuwse Vlaamse graven zelden of nooit het initiatief voor grootschalige infrastructurele werken op het vlak van waterbeheersing. Soms wordt uit het bestaan van een

⁴⁹ Het Brugse Vrije zag zich in 1532 verplicht, na ‘int vriendelic’ om een bijdrage ‘ghesommeert ende verzocht’ te hebben, zelf naar de grafelijke overheid te stappen om de Oude Yevene en Groede te laten verplichten gedurende zes jaar een grondbelasting van vier en vervolgens drie groten per gemet te betalen ter versterking van de zeewering van Gaternisse: RAB, Registers Vrije, 5, f°242r-243r: ordonnantie Karel V ten voordele van de watering Gaternisse, van 26 juni 1532.

⁵⁰ RAB, Registers Vrije 287-88: kasselijrekening Brugse Vrije 1547-48, f°42r en 1548-49, f°54r; RAB, Registers Vrije, 15168: jaarrekening watering Gaternisse 1556-57.

⁵¹ Op de rol van grafelijke ambtenaren en de belangenvermenging tussen hun openbaar optreden ondermeer als grafelijk commissaris in waterstaatsaangelegenheden, en hun privaat patrimoniaal belang, komen we verder terug.

oorkonde met daarin de opdracht om tot dijkherstel of herbedijking over te gaan, afgeleid dat de desbetreffende graaf deze werken ook effectief liet uitvoeren. In werkelijkheid was de rol van de grafelijke overheid veel beperkter. Een goed voorbeeld daarvan zijn de grote bedijkingswerken die door de *Oude Yvene*-watering vanaf 1387 ondernomen werden langsheen de Braakman. Hierover is een oorkonde van Filips de Stoute gedateerd 1 augustus 1387 bewaard, waarvoor Gottschalk de term ‘octrooi’ gebruikt.⁵² Die grafelijke oorkonde was echter niet meer dan een bekrachtiging van wat veertien dagen eerder beslist werd op de algemene vergadering van de betrokken watering, in samenspraak met de kasselrijschepenen van het Brugse Vrije.⁵³ Aan de graaf werd met name gevraagd twee punten te ‘loven ende confirmeren’ met name de aanstelling van ‘leggers’ en de onteigeningsprocedure voor leengronden. Beide punten gingen de graaf rechtstreeks aan: de ‘leggers’ omdat zij eigenlijk de grafelijke rechten op de verlaten gronden overnamen, en de leengronden, omdat deze in vele gevallen rechtstreeks of onrechtstreeks van de graaf in leen gehouden werden. Bovendien verloren de leengronden bij niet-betaling hun statuut van ‘leengrond’ en werden ze aan de leggers als allodium overgedragen. Over de eigenlijke bedijkingswerken bevatten de grafelijke bevestigingsoorkonden in de regel geen informatie. De uitvoering en financiering van de bedijkingswerken zelf gebeurde volledig binnen het kader van de betrokken watering.⁵⁴ Zelfs inzake de uitbreiding van de transportinfrastructuur over water lag het initiatief vanaf de dertiende eeuw zeker niet meer bij de graaf van Vlaanderen. Bij werken aan ondermeer Ieperlee, Gentse Lieve en Zwin, gaf de graaf meermaals zijn toestemming tot het uitvoeren van bepaalde werken en kwam hij soms ook tussenbeide als scheidsrechter, doch van een eigen actieve bijdrage was géén sprake.⁵⁵

Gingen de Vlaamse graven van de late middeleeuwen slechts zelden zelf over tot de aanleg van infrastructurele werken, ze leverden ook slechts een bescheiden financiële bijdrage aan waterstaatkundige werken aangelegd en

⁵² Origineel: Brugge, Bisschoppelijk Archief, A 252, editie van gelijktijdig afschrift in: Van Lokeren, *Chartes et documents*, II, 1341; Gottschalk, *Historische geografie*, I, 175.

⁵³ Oorkonde van 12 juli 1387, editie Van Lokeren, *Chartes et documents*, II, nr. 1342: ‘Het es ghecuert ende over een ghedraghen binnen de ambachte van Oostbuerch, ende binnen der wateringhe van der Oude Yvene, daer de cuere ende de meentucht eerlike ghedaecht stont, bi consente van den heere ende vander wet....’

⁵⁴ Waarbij de schepenen van het Brugse Vrije tussenbeide kwamen om de ligging van de nieuwe dijken en de bijdrage van omliggende wateringten te bepalen: Van Lokeren, *Chartes et documents*, II, nr. 1350 (oorkonde van 8 april 1388).

⁵⁵ Zie ondermeer J. Decavele, R. De Herdt, *Gent op de wateren en naar de zee* (Antwerpen, Gent, 1976) 35-50; Luykx (*De grafelijke financiële bestuursinstellingen*, 215) vermeldt ten onrechte een financiële tussenkomst van gravin Margaretha bij werken die door Ieper werden uitgevoerd aan de samenloop van Ieperlee en IJzer, en aan de sluis van Nieuwpoort, ten belope van 1500 lb. Vlaams (1270/06/24). In werkelijkheid werd het bedoelde bedrag wellicht verdeeld over de omliggende wateringten: I. L. A. Diegerick, *Inventaire analytique et chronologique des chartes et documents appartenant aux archives de la ville d’Ypres* (Brugge, 1853-1868) nr. CXVIII.

onderhouden door derden, zelfs niet bij zeer grote werken zoals bijvoorbeeld de aanleg van de Landdijk van de Vier Ambachten in 1494.⁵⁶ Toch zijn er enkele uitzonderingen, meestal als gevolg van een specifieke context. Zo kende aartshertog Filips de Schone in 1497 in het kader van een regeling voor de financiering van een nieuwe inlaagdijk in het Oude Land van Cadzand een vorstelijke subsidie van 100 lb. groten toe (op een totale geraamde kostprijs van 8000 schilden of 1600 lb. groten).⁵⁷ Voor substantiëlere steun was het wachten op de grote overstromingen van de jaren 1530-1532, toen in het kader van het dijkherstel bij Oostende in 1533 en 1534 in totaal 2083,3 lb. groten werd vrijgemaakt door de centrale overheid, terwijl de stad Oostende en de naburige wateringen tegelijkertijd 2716,7 lb. groten (extra) bijdroegen.⁵⁸ Aangezien het hier tweemaal om eenmalige bijdragen gaat, kan bezwaarlijk gesproken worden van een structurele investering door de grafelijke overheid in de waterstaat van de kustvlakte. Deze subsidies dienen ook gesitueerd te worden in een context van onderhandelingen over de financiering van de waterstaatswerken tussen de stad en het omliggende platteland, waarbij het de grafelijke overheid was die een patstelling diende te doorbreken. Dat het nooit tot meer betekenisvolle bijdragen kwam, had echter niet alleen met de desinteresse van de grafelijke overheid te maken. Dergelijke structurele investeringen zouden onrechtstreeks natuurlijk doorgerekend zijn in de 'beden' die door het graafschap werden toegekend, en die goedgekeurd dienden te worden door de Vlaamse volksvertegenwoordiging in de hoedanigheid van de Vier Leden van Vlaanderen. Die Leden waren echter zelden of nooit bereid het hele graafschap te laten betalen voor iets dat als een 'particuliere' aangelegenheid werd beschouwd. Enkel in de onmiddellijke nasleep van de Opstand tegen Maximiliaan, op een ogenblik dat de particularistische krachten in het graafschap tijdelijk buiten spel waren gezet, zouden twee beden worden goedgekeurd, waarvan een deel van de opbrengst geïnvesteerd werd in waterstaatswerken aan respectievelijk de Landdijk van de Vier Ambachten en het Zwin.⁵⁹

⁵⁶ A. de Kraker, 'Dijkaanleg en dijkherstel in Noordoost-Vlaanderen tijdens de zestiende eeuw, een kwestie van geld en organisatie', *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis*, II (1993) i, 26-37. In een aantal gevallen werd door de grafelijke overheid wel voorfinanciering verstrekt, die achteraf door de betrokken gebieden diende te worden terugbetaald.

⁵⁷ Gilliodts-Van Severen, *Coutumes... du Franc de Bruges*, II, 436-439: oorkonde van 23 mei 1497. Ook in 1510 schonk Maximiliaan een 'don ... de grace especial ... pour une foiz' van 533 lb. groten aan de stad Axel en de ambachten Axel, Assenede en Boekhoute voor het dijkherstel. De benodigde fondsen dienden door de *Receveur Général de toutes les Finances* betaald te worden aan de vorstelijke commissaris belast met het dijkherstel *Nicaise Claisson*: ARA, Oorkonden Vlaanderen, 1253-1254.

⁵⁸ ARA RK 27797: rekening van dijkherstellingen te Oostende 1533-1534, met afschrift ordonnances van 8 april 1533 en 5 juni 1534.

⁵⁹ Respectievelijk 40000 kronen, later vermeerderd met nog eens 8000 kronen (in totaal 9600 lb. groten) voor de Landdijk in 1494 en 5600 lb. groten voor het Zwin in 1499-1500: de Kraker, 'Dijkaanleg', 27-28; W. P. Blockmans, *De volksvertegenwoordiging in Vlaanderen in de overgang van middeleeuwen naar nieuwe tijden (1384-1506)* (Brussel, 1978) 516-517 en 621.

Indirect speelde de landsheerlijke overheid wel een rol in de financiering van waterstaatswerken, zij het ook hier in bescheiden mate. De ecologische problemen in de kustvlakte en de kostprijs van dijkonderhoud en afwatering, vormden immers in bepaalde gevallen een reden tot belastingvermindering. Zo werden bij de herziening van het Transport van Vlaanderen — de repartitietabel voor de bedden in het graafschap — in 1408 de overstromingen en zandverstuivingen door het Brugse Vrije aangegrepen om een structurele belastingvermindering te verkrijgen.⁶⁰ Ook los van de structurele herzieningen van het Transport van Vlaanderen, konden overstromingen en dure waterstaatswerken ingeroepen worden om een korting te verkrijgen op toegestane bedden. Hoewel het in de regel de grote steden Gent, Brugge en Ieper waren die aanzienlijke ‘gracies’ op de bedden wisten te verkrijgen,⁶¹ konden ook zwaar door het water geteisterde kleine steden als Biervliet, Sluis, Oostende en Nieuwpoort op die manier aanspraak maken op tijdelijke reducties. Voor een plattelandsdistrict als het Brugse Vrije was dat veel minder het geval: tijdens de gehele regeerperiode van Karel V kon het Brugse Vrije slechts eenmaal op een dergelijke specifieke bedevermindering rekenen, met name in 1531, ten gevolge van de overstromingen van november 1530.⁶²

Een tweede vorm van belastingvrijstelling door de centrale overheid is beter bekend. Het gaat met name om de vrijstelling van belasting die vooral in de nieuwe tijden een vast onderdeel ging vormen van bedijkingsoctrooien. De nieuwe polders konden daarbij genieten van een algemene belastingvrijstelling voor een welbepaalde termijn — 9, 16, 20,... jaar — ingaande vanaf de eerste oogst, en wel met de bedoeling zo snel mogelijk inwoners c.q. pachters aan te trekken die zich in het gebied wilden vestigen, en er de landbouw op gang te brengen.⁶³ Het legaal en fiscaal gunstige regime dat door de bedijkingsoctrooiën gecreëerd werd, wordt algemeen gezien als één van de belangrijkste

Ook in de zestiende eeuw gaf de waterstaat geen aanleiding meer tot afzonderlijke bedden: N. Maddens, *De bedden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van keizer Karel V (1515-1550)* (Heule, 1978) 365-411 en bijlage 2. Over het optreden van de Leden van Vlaanderen in de veertiende en vijftiende eeuw bestaat reeds een rijke onderzoekstraditie. Naast het reeds geciteerde werk van Blockmans, zie ook J. Dhondt, *Estates or powers. Essays in the parliamentary history of the Southern Netherlands from the XIIth to the XVIIIth century* (Heule, 1977); W. Prevenier, *De Leden en de Staten van Vlaanderen (1384-1405)* (Brussel, 1961). Een recente status quaestionis is M. Boone, “In den beginne was het woord”. De vroege groei van ‘parlementen’ in de middeleeuwse vorstendommen der Nederlanden’, *BMGN, CXX* (2005) iii, 338-361.

⁶⁰ W. Buntinx, ‘De enquête van Oudenburg. Hervorming van de repartitie van de bedden in het graafschap Vlaanderen (1408)’, *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis* (1968) 75-138; RAB, Registers Vrije, 148: kasselrijrekening Brugse Vrije, 1407-08, f°65r.

⁶¹ Maddens, *De bedden*, 209-240, 216.

⁶² Maddens, *De bedden*, 227-233. De vrijstelling van 1531 bedroeg 333,33 lb. groten, af te houden van de eerstvolgende bede; merk op dat de polder van Namen in 1519 een *eeuwige* vrijstelling verkreeg. Niet toevallig ging het hier om vorstelijk domein. De vrijstelling werd gekoppeld aan het dijkonderhoud, dat anders toch eveneens door de grafelijke overheid moest worden bekostigd. Het ging hier dus de facto om een nuloperatie.

bijdragen van de landsheerlijke overheid tot het succes van de herbedijkingen in de nieuwe tijden.⁶⁴ De vijftiende-eeuwse bedijkings-octrooiën bevatten deze clausule echter nog niet.⁶⁵ Eén van de eerste voorbeelden waarin wel sprake was van een dergelijke belastingvrijstelling, was het octrooi tot bedijking van *Breskenszand*, in maart 1487 door Maximiliaan verleend aan Filips van Kleef. In dit politiek zwaar beladen octrooi — twee jaar later zou van Kleef één van de militaire leiders van de opstand tegen Maximiliaan worden — was sprake van een algemene belastingvrijstelling voor 20 jaar.⁶⁶ Dit soort vrijstellingen werd echter door de lokale overheid met lede ogen aangezien. Niet alleen bracht de nieuwe bedijking op deze manier fiscaal niets op voor de lokale overheid, het fiscale voordeel voor de boeren die er zich vestigden, betekende ook een concurrentienadeel voor de omringende gebieden. In de hoogst competitieve en marktgerichte landbouweconomie waarnaar de Vlaamse kustvlakte in deze periode evolueerde,⁶⁷ stonden grondbezitters en lokale overheden niet bepaald positief tegenover dit soort initiatieven van de centrale overheid. Meestal volgden lange onderhandelingen tussen de bedijkers en de lokale kasselrijoverheid, wat in het geval van Breskenszand pas in 1516 tot een compromis leidde, waarbij de vrijstelling van twintig jaar behouden bleef voor de ‘pointing’ (de vorstelijke bedien), doch slechts in mindere mate voor de ‘zetting’ (de algemene kosten van de kasselrij).⁶⁸ Ook toen de tesorier van Filips de Schone Jeronimus Lauwereyn in mei 1505 erin slaagde aan zijn pas ingepolderde heerlijkheid Watervliet eeuwigdurende fiscale immuniteit te laten toekennen, was het lokale kasselrijbestuur van het Brugse Vrije allesbehalve opgetogen. De fiscale situatie van Watervliet en de later gecreëerde heerlijkheden van Waterland en Waterdijk zou nog decennialang een twistpunt blijven tussen de kasselrij enerzijds en Lauwereyn en zijn erfgenamen anderzijds.⁶⁹

⁶³ Bijvoorbeeld zestien jaar in het bedijkingsoctrooi voor de schorren van het Zwarte Gat, in december 1505 verleend aan Willem van Croÿ en Jeronimus Lauwereyn: ADN B 1612, f°301v.

⁶⁴ P. J. van Cruyningen, ‘Profits and risks in drainage projects in Staats-Vlaanderen, c. 1590-1665’, *Jaarboek voor ecologische geschiedenis* (2005/2006) 129-130. Een juridische analyse met veel voorbeelden van bedijkingsoctrooiën geeft A. A. Beekman, *Het dijk- en waterstaatsrecht in Nederland voor 1795* (‘s Gravenhage, 1905-1907) II, 1198-1228.

⁶⁵ Ze ontbreekt bijvoorbeeld in het octrooi voor Ossensisse, op 30 maart 1461 verleend aan de abdijen van Sint-Pieters te Gent en Ter Duinen: RAG, Sint-Baafs en Bisdomein, K 12836.

⁶⁶ ADN B 1611, f°169r; editie Gilliodts-Van Severen, *Coutumes ... des petites villes*, III, 373-376.

⁶⁷ E. Thoen, ‘A medieval ‘commercial survival economy’ in evolution. The Flemish countryside and the transition debate’, in: P. Hoppenbrouwers, J. L. van Zanden, ed., *Peasants into farmers? The Netherlands and the Brennerdebate* (Turnhout, 2001) 102-157 en *idem*, ‘De twee gezichten van de Vlaamse landbouw en het probleem der ‘Wüstungen’ middeleeuwen-moderne tijden’, in: *Docendo Discimus. Liber Amicorum Romain Van Eenoo* (Gent, 1999) 75-84.

⁶⁸ Op 5 september 1516 werd het akkoord bekrachtigd door Karel V: Gilliodts-Van Severen, *Coutumes ... des petites villes*, III, 377-379. Breskenszand diende de eerste twintig jaar een vast bedrag van 30 lb. parisis te betalen als bijdrage in de ‘zetting’.

⁶⁹ RAG, Diverse oorkonden, 97, editie Gilliodts-Van Severen, *Coutumes ... des petites villes*, V, 339-344; Maddens, *De bedien*, 296-301. Voor hij in 1499 als ‘tesorier-generaal van domeinen en financiën’ een soort van superminister van financiën van de aartshertog werd, had

Het militaire belang van de waterstaat in de kustvlakte

Dat de waterstaatkundige infrastructuur in de kustvlakte ook militair een belangrijke rol kon spelen, werd niet in oktober 1914 uitgevonden toen op aanwijzen van sluiswachter Karel Cogghe de sluizen bij Nieuwpoort werden geopend om de Duitse opmars tijdens de Eerste Wereldoorlog te stuiten, en al evenmin ten tijde van de militaire inundaties op het einde van de zestiende eeuw.⁷⁰ Reeds tijdens de kustopstand werd gedurende het beleg van de stad Aardenburg in 1325 de sluis van Slepeldamme uitdrukkelijk gevisceerd door de opstandelingen.⁷¹ Tijdens de Gentse opstand (1379-1785) werden bij Ossenisse in de Vier Ambachten dijken doorgestoken door de in opdracht van graaf Lodewijk van Male opererende Arnoud Janszone — wellicht een Zeeuw (uit Rilland), die zich daar in Ossenisse in het huis van Raas Mulaert verschanst had, in een poging de bevoorrading van de Gentenaars in de Vier Ambachten te bemoeilijken. De herindijking van het gebied na de inundatie zou echter zeer moeilijk blijken te zijn, en de naam Arnoud Janszone zou er nog lang in het geheugen blijven nazinderen.⁷²

Jeronimus Lauwereyn reeds een snelle klim in de hertogelijke financiële administratie achter de rug, ondermeer als ontvanger van Sluis, en algemeen ontvanger van de bedden in het graafschap Vlaanderen. Lauwereyn zou samen met vennoten tussen 1498 en zijn vroegtijdig overlijden in 1509 meerdere duizenden hectares poldergrond laten herinpolderen in het Braakmangebied, die hij vervolgens liet omvormen tot drie heerlijkheden met hoge jurisdictie: Watervliet, Waterland en Waterdijk. Lauwereyn beriep zich daarbij op de fiscale immuniteit die het verdronken veertiende eeuwse Watervliet zou hebben genoten, om de belastingvrijstelling ook voor de heropgerichte heerlijkheid veilig te stellen. Over Lauwereyn en de totstandkoming van het zestiende eeuwse Watervliet, zie verder: zie J.-M. Cauchies, *Philippe le Beau. Le dernier duc de Bourgogne* (Turnhout, 2003) 67-68; Gottschalk, *Historische geografie*, II, 122-124, 147-150; Soens, *Waterbeheer*, 457-475; J. Haemers, 'Ende hevet tvolc goede cause jehghens hemlieden te rysene'. *Stedelijke opstanden en staatsvorming in het graafschap Vlaanderen (1477-1492)* (Gent, 2006).

⁷⁰ Over het 'militaire landschap' dat in Zeeuws-Vlaanderen tot stand kwam vanaf de Opstandsjaren: A. de Kraker, 'Zeeuws-Vlaanderen als strategisch manipuleerbaar landschap', *NEHA-Jaarboek*, LXV (2002) 32-48; B. Acke, *De vestingwerken uit de Tachtigjarige oorlog langs de Belgisch-Franse grens* (Gent, 2000); P. Stockman, P. Everaers, 'Frontier steden en sterckten'. *Vestingwerken in Oost-Vlaanderen en Oost-Zeeuws-Vlaanderen 1584-1839* (Hulst, 1997) en *idem*, 'Versterckt Zeeland' (Middelburg, 1999); H+N+S Landschapsarchitecten, *Staats-Spaanse linies. Valoriseren van frontierland Zeeuwsch-Vlaanderen* (Utrecht, 2003).

⁷¹ J. Sabbe, *Vlaanderen in opstand 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem De Deken* (Brugge, 1993) 46; W. H. TeBrake, *A plague of insurrection. Popular politics and peasant revolt in Flanders, 1323-1328* (Philadelphia, 1993) 89.

⁷² M. K. E. Gottschalk, *De Vier Ambachten en het Land van Saaftinge in de middeleeuwen. Een historisch-geografisch onderzoek betreffende Oost Zeeuws-Vlaanderen c. a.* (Assen, 1984) 302-303 en 356. In de oorkonden rond de herdijking van Ossenisse vanaf 1446 wordt de overstroming nog steeds gekoppeld aan de naam Arnoud Janszone: Ch. Mussely, E. Molitor, ed., *Cartulaire de l'ancienne église collégiale de Notre Dame à Courtrai* (Gent, 1880) nr. DXXVIII, oorkonde van 15 mei 1450.

Dat de beveiliging tegen het zeewater in de vijftiende eeuw al ondergeschikt werd geacht aan de militaire beveiliging, blijkt ook uit een oorkonde van Filips de Goede uit 1445 waarin hij verbood de dijken aan de overkant van het Zwin bij Sluis, op de plaats van het gehucht Nieuw-Muide te herstellen. De huizen en dijken van Nieuw-Muide hadden immers reeds tot tweemaal toe bewezen dienst te kunnen doen als ‘bollewerck’ bij een belegering van de stad Sluis. Op de plaats van Nieuw-Muide mochten nog slechts vier huizen opnieuw opgebouwd worden, waaronder de zetel van de ‘waterbaljuw’, een herberg en een gevangeniss. Tevens mocht een gebied van 140 gemeten van Nieuw-Muide tot aan de Tour de Bourgogne slechts door een lage zomerdijk worden bedijkt.⁷³ Toen enkele jaren later te Gent een nieuwe opstand uitbrak, maakte men opnieuw plannen voor militaire inundaties. Het Brugse Vrije schijnt over het algemeen niet zoveel hinder van de vijandelijkheden tijdens deze nieuwe opstand ondervonden te hebben, doch toen na een ultieme Gentse uitval in mei 1453, een compagnie Gentenaars het dorp van Male plat brandde en zelfs doorstootte tot Koolkamp,⁷⁴ zat de schrik er toch goed in. De inwoners van Oostburg-ambacht begonnen daarop begin juni bij de haven van Oostburg een dijk door te steken teneinde een overstroming te veroorzaken ‘omme de vianden van onsen gheduchten heere daarmede te verdrynckene.’ Gealarmeerd door inwoners van Aardenburg- en Moerkerke-ambacht, reppen twee schepenen van het Vrije zich naar de desbetreffende dijk en verboden de inwoners van Oostburg-ambacht hun plan uit te voeren, ‘ghemerct den groten grief ende quets diere waren ghescepen of te commene.’⁷⁵

Ook in de veertiende en vijftiende eeuw was men zich dus al terdege bewust van de samenhang tussen waterstaat en defensie in de kustvlakte. Het zal ons dan ook niet verwonderen dat in tijden van oorlog de centrale overheid plots interesse kreeg voor het beheer van de sluizen en dijken in de kustvlakte, en de gebruikelijke afstand ten opzichte van het beleid van de wateringens liet varen. In mei en oktober 1383, middenin de Gentse opstand, vaardigde graaf Lodewijk van Male een aantal noodmaatregelen uit die het normale waterbeheer in de kustvlakte doorkruisten. In verschillende wateringens werden ‘beleeders ende toesieners van den slusen ende diken’ aangesteld, belast met de leiding over de waterstaatswerken. Voor de motivatie van deze maatregel werd verwezen naar het niet functioneren van de kasselrij-schepenbank (‘ces van wet’) waardoor het normale waterbeheer en vooral de heffing van het geschoot onmogelijk waren geworden. Daarnaast kregen deze grafelijke bestuurders ook meer specifieke opdrachten mee, waaronder in Aardenburg-ambacht het herstel

⁷³ ADN B 1606, oorkonde van 6 april 1445. Voor de ‘Tour de Bourgogne’ en de verdedigingswerken bij Sluis zie ook R. Vaughan, *Philip the Bold. The formation of the Burgundian State* (Londen, 1963) 170-171 en recent de onuitgegeven licentiaatsverhandeling van K. Poschet, ‘Pour la garde, seurté et deffense de nostredit pais de Flandres’. *Bourgondische burchtenbouw in Vlaanderen: een studie van de militaire, economische en bouwtechnische aspecten* (Gent, 2006).

⁷⁴ J. Haemers, *De Gentse opstand (1449-1453). De strijd tussen rivaliserende netwerken om het stedelijke kapitaal* (Kortrijk-Heule, 2004) 373.

⁷⁵ RAB, Registers Vrije, 185, kasselrijrekening Brugse Vrije 1452-53, f°26r.

van de ‘Waardijk’ en de verplichte contributie van de watering Bewester Ee in de kosten die daartoe gemaakt zouden worden. In Cadzand mochten de bestuurders uitzonderlijk het geschot innen op de pachters in plaats van op de eigenaars, weliswaar in mindering van de door hen verschuldigde pacht. De graaf zorgde er wel voor de gewone wateringbesturen niet al te zeer tegen de haren in te strijken, want in elke oorkonde kregen de grafelijke gezanten opdracht hun taak steeds in overleg met de ‘dijkschepenen’ en de lokale gemeenschap te vervullen. De bedoeling van de maatregelen van 1383 lijkt dan ook vooral geweest te zijn om de verdere deterioratie van de dijken tegen te gaan en overstromingen te verhinderen. Wellicht trachtte de graaf hiermee voor een deel tegemoet te komen aan de wensen van de inwoners van het gebied, hoewel het militaire aspect toch niet helemaal afwezig was: Brugge en het Brugse Vrije stonden na de veldslag bij Westrozebeke in november 1382 weer grotendeels onder grafelijke controle.⁷⁶ De graaf wenste duidelijk een overstroming van het gebied rond de stad te vermijden — een overstroming die eventuele militaire operaties ernstig zou bemoeilijken. Dat de graaf ondermeer een beroep deed op zijn militaire bevelhebbers in het gebied — de ‘kapiteins’ van Brugge en het Vrije — als tijdelijke bestuurders van wateringën, wijst er eveneens op dat de controle over de dijken vanuit militair oogpunt belangrijk werd geacht.⁷⁷

Bijna exact een eeuw later, tijdens de eerste fase van de opstand tegen Maximiliaan (1482-1485), werden opnieuw vorstelijke commissarissen aangesteld met bevoegdheid over de waterstaatswerken in het Brugse Vrije. De precieze modaliteiten van de aanstelling in 1483 van de drie commissarissen — Lodewijk van Vlaanderen, Jan Zoete en Jan Claissonne — zijn ons niet bekend, doch hun optreden leidde al gauw tot een conflict met het Brugse Vrije, dat haar privileges inzake het oppertoezicht en de berechting van conflicten met betrekking tot de waterstaat geschonden zag. Nadat de commissarissen opdracht hadden gegeven een bepaalde sluis te herstellen, diende het Brugse Vrije samen met enkele ingelanden een klacht in bij de Grote Raad. Voor het tot een proces kon komen, trok het Brugse Vrije de aanklacht echter weer in, daar de werken aan de sluis inmiddels effectief begonnen waren, en nadat de commissarissen beloofd hadden de uitvoering van de werken in eerste instantie aan de betrokken watering over te laten.⁷⁸ Net als tijdens de Gentse opstand van het laatste kwart van de veertiende eeuw, werden ook nu vorstelijke commissarissen gestuurd die moesten waken over de waterstaatswerken, en herstellingen konden laten uitvoeren. De context is echter ook nu zeer

⁷⁶ Voor de opstand te Brugge zie M. Vandermaesen, M. Ryckaert, M. Coornaert, *De witte kaproenen. De Gentse opstand (1379-1385) en de geschiedenis van de Brugse Leie* (Gent, 1979), 22-25.

⁷⁷ De commissiebriefven werden in afschrift bewaard: ADN B 1567, f°53v (Blankenbergse watering, mei 1383); f°52v (Cadzand en Zuidzande, mei 1383); f°53r (Wulpen en Koezand, 23 mei 1383); op 18 oktober 1383 werden ook voor Aardenburg-ambacht commissarissen aangesteld (*ibidem*, f°55v).

⁷⁸ Tussenvonniss van de Grote Raad op 24 september 1483, ed. Gilliodts-Van Severen, *Coutumes... du Franc de Bruges*, 414-417.

betekenisvol: in 1483 stond het graafschap onder controle van een door de Leden van Vlaanderen gedomineerde Regentschapsraad die het graafschap bestuurde uit naam van de jonge aartshertog Filips de Schone, en dit tot oktober van dat jaar minstens met de schoorvoetende instemming van diens vader Maximiliaan van Oostenrijk. Het Brugse Vrije maakte sinds 1477 echter geen deel meer uit van de Leden, en zag zeker sinds 1482 zijn politieke invloed in het graafschap ernstig gereduceerd.⁷⁹ De drie grote steden in de Regentschapsraad, die zoals Blockmans opmerkte tijdens hun tweejarig bestaan een intensieve wetgevende en regulerende activiteit ontplooiden op economisch vlak⁸⁰, zagen er dan ook geen been in om over het hoofd van het Brugse Vrije heen commissarissen te sturen om rechtstreeks in de waterstaat en in het beleid van de wateringen in te grijpen, tot grote ontevredenheid van de kasselrijsschepenen. Vermelden we nog dat de dijken en de sluizen inderdaad nog een rol zouden spelen bij het militaire verloop van de opstand, met name in de eindfase toen Filips van Kleef zich verschanst had in de stad Sluis, en bij Brungheers en Slepeldamme — niet toevallig de plaatsen van belangrijke uitwateringssluizen — de dijken werden doorgestoken om de stad te beschermen tegen aanvallers.⁸¹

Tot tweemaal toe zien we dus in periodes van (nakende) burgeroorlog de centrale overheid — de graaf van Vlaanderen of een concurrerend gezag — rechtstreeks vertegenwoordigers naar de kustvlakte sturen om toe te zien op de waterstaatkundige infrastructuur. Een dergelijk ingrijpen werd wellicht ingegeven door een dubbele bekommernis: enerzijds legde een burgeroorlog het gewone onderhoud van de infrastructuur grotendeels lam, waardoor het risico op problemen natuurlijk aanzienlijk toenam. Anderzijds was men zich ook in de laatmiddeleeuwse periode reeds terdege bewust van de militaire betekenis van de waterstaatkundige infrastructuur. Wie in de kuststreek het water beheerste, hield een belangrijke militaire troefkaart achter de hand.

Ruzie om water en dijken. De rol van de grafelijke (scheids-)rechtspraak

In een dichtbevolkt gebied als Vlaanderen en in een ecologisch weinig evidente context als de kustvlakte, veroorzaakte het waterbeheer telkens opnieuw meningsverschillen en disputen, waarvan slechts een deel juridisch kon worden opgelost. De meeste wateringen beschikten over een eigen rechtsprekend orgaan — het college van ‘dijkschepenen’ — dat interne meningsverschillen kon regelen, en tevens een belangrijke rol speelde bij de inspectie (‘schouw’) van waterstaatswerken.⁸² Over de activiteit van deze ‘dijkschepenen’ in de vijftiende en zestiende eeuw is zeer weinig bekend, en dat is wellicht voor een deel te wijten aan het ad hoc-karakter van hun

⁷⁹ Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 137-141; E. Huys, ‘Kasselrij van het Brugse Vrije (ca. 1000-1795)’, in: W. Prevenier, B. Augustyn, ed., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795* (Brussel, 1997) 464. De opstand tegen Maximiliaan vormde recent het voorwerp van het doctoraatsproefschrift van Haemers, ‘*Ende bevet tvolc*’.

⁸⁰ Blockmans, *De volksvertegenwoordiging*, 140-141.

⁸¹ Gottschalk, *Historische geografie*, II, 103.

⁸² Gallé, *Beveiligd bestaan*, 164.

optreden, en aan de gevolgde procedure die wellicht meestal nog grotendeels mondeling verliep, zonder registratie van de vonnissen. Naast de dijschepenen behandelden ook de schepenen van de kustkasselrijen heel wat processen met betrekking tot het waterbeheer binnen hun jurisdictie. Soms traden ze daarbij op in beroepsprocedures, voor zaken die eerder al in eerste aanleg voor de dijschepenen van een watering behandeld waren,⁸³ maar meestal fungeerden ze zelf als rechtbank van eerste aanleg in geschillen tussen wateringën onderling, of tussen wateringën en derden. Zoals vastgelegd in de keuren van sommige wateringën, konden de kasselrijschepenen ook subsidiair optreden ten overstaan van de dijschepenen van een welbepaalde watering.⁸⁴

In de late middeleeuwen waren echter ook de centrale rechtbanken van het graafschap Vlaanderen actief op het vlak van de waterstaat in de kustvlakte, aanvankelijk wellicht in de vorm van de algemene hofraad ('curia comitis'), waarvan zich dan in de veertiende eeuw een afzonderlijke juridische sectie afsplitste, de 'Audiëntie' van de graven van Vlaanderen. Op haar beurt werd de Audiëntie vanaf 1386 geleidelijk vervangen door de permanent zetelende 'Camere van den Rade', die aanvankelijk de functies van centrale rechtbank en Rekenkamer combineerde, maar vanaf het begin van de vijftiende eeuw als 'Raad van Vlaanderen' een zelfstandige vorstelijke rechtbank werd.⁸⁵ Ook deze rechtbank waagde zich in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw aan jurisdictie op het vlak van de waterstaat, waarbij de raadsheren meestal als scheidsrechter of rechter in beroep optraden. Daarnaast vervulden ze soms ook een eerder administratieve functie, wanneer ze als 'commissaris' ter plaatse waterstaatkundige werken hielpen tot stand brengen of controleerden (infra). In zijn recente studie van de Raad van Vlaanderen en de raadsheren van deze centrale grafelijke rechtbank in de vijftiende eeuw, toonde Jan Dumolyn aan dat de Raad wel degelijk een instrument was van de centralisatiepolitiek van de Bourgondische hertogen, en effectief zocht naar middelen om de eigen bevoegdheden en bij uitbreiding de macht van de hertogen uit te breiden, ten koste van de lokale besturen en rechtbanken. Toch waarschuwt Dumolyn tegelijk voor een louter teleologische inschatting van deze instelling en haar rechtspraak vanuit het ontstaan van de moderne, gecentraliseerde staat: per slot van rekening werkten lokale en centrale instellingen zoals de Raad van Vlaanderen vaker samen dan dat ze elkaar bestreden.⁸⁶ De vraag is nu of dit

⁸³ Waartegen dan opnieuw beroep kon worden aangetekend bij een centrale rechtbank, zie bijvoorbeeld de beroepsprocedure tegen een vonnis van de dijschepenen van de Sint-Jeronimuspolder, in 1517: R. C. Van Caenegem, ed., *Les arrêts et jugés du Parlement de Paris sur appels Flamands conservés dans les registres du Parlement* (Brussel, 1966) nr. 653. Over de procedure die door de dijschepenenbanken gevolgd moest worden, werd in 1450 een proces gevoerd voor de Raad van Vlaanderen, waarbij het Brugse Vrije 'renvooi' vroeg en kreeg: Gilliodts-Van Severen, *Coutumes... du Franc de Bruges*, II, 306-315.

⁸⁴ Brugge, Archief Groot Seminarie, Ter Duinen, nr. 1198 bis: keure van de watering Eiesluis, 2 mei 1282: 'Ende een Vrie scepene zal hebben alze vele machten alze twe dijscepenen.'

⁸⁵ D. Lambrecht, 'Centralisatie onder de Bourgondiërs. Van Audiëntie naar Parlement van Mechelen', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, XX (1965-1966) 83-109; Dumolyn, *De Raad van Vlaanderen*.

ook gold voor de waterstaat in de kustvlakte. Speelden de Raad van Vlaanderen en de andere centrale grafelijke rechtbanken een belangrijke rol in de berechting van of de bemiddeling bij disputen inzake bedijking en afwatering in de kustvlakte? Voor de middelgrote watering van Moerkerke Zuid-over-de-Lieve (2060 hectare in 1470) in de kasselrij van het Brugse Vrije konden we op basis van de rekeningen en een cartularium voor de vijftiende eeuw en de eerste helft van de zestiende eeuw de meeste conflicten identificeren waarbij de watering betrokken was. Over het algemeen werden conflicten beslecht op drie niveaus: allereerst door bilaterale onderhandelingen met andere wateringën, de kasselrij, steden, instellingen of particulieren, ten tweede door de schepenen van het Brugse Vrije, en ten slotte door de Raad van Vlaanderen of commissarissen handelend in opdracht van de Raad. Deze niveaus verhielden zich als volgt:

Tabel 1. Conflicten en meningsverschillen waarbij de watering Moerkerke Zuid-over-de-Lieve was betrokken (1400-1550).⁸⁷

Niveau van conflictbemiddeling/-beslechting	Aantal gevallen
Bilaterale onderhandelingen	24
Brugse Vrije	45
Raad van Vlaanderen	4

De schepenbank van het Brugse Vrije was duidelijk de actiefste speler op het terrein van de rechtspraak in waterstaatsaangelegenheden. De schepenen kwamen tussenbeide in allerlei soorten disputen tussen wateringën onderling, tussen wateringën en abdijen, grondbezitters, (grafelijke) ambtenaren en andere betrokkenen. Vaak terugkomend waren bevoegdheidsgeschillen, maar ook disputen over de verdeling van de kosten tussen verschillende wateringën, de betaling van grondbelasting, schade aan en onderhoud van de infrastructuur en dergelijke meer. Gedurende anderhalve eeuw blijkt de watering van Moerkerke Zuid-over-de-Lieve slechts vier maal bij een conflict betrokken te zijn geweest dat aanleiding gaf tot een proces voor de Raad van Vlaanderen, of beslecht werd door commissarissen gezonden door de Raad. Een eerste zaak werd voor de Raad van Vlaanderen aangespannen in 1412, toen de stad Gent met twee dammen de waterlopen van Moerkerke Zuid-over-de-Lieve en Maldegem onder de Lieve had laten afsluiten, en weigerde in te gaan op het verzoek van de schepenen van het Vrije om deze dammen te verwijderen.⁸⁸ In 1469 was het de watering zelf die samen met de naburige watering van Aardenburg-ambacht Beooster Ee een procedure begon voor de Raad tegen de schepenen van het Brugse Vrije die het initiatief hadden genomen om de uitwateringssluizen te

⁸⁶ Dumolyn, *De Raad van Vlaanderen*, 86-87 en 175.

⁸⁷ RAB, Watering Moerkerke Zuid-over-de-Lieve, 2 (cartularium); 281-378 (jaarrekeningen).

⁸⁸ RAB, Registers Vrije, 150: kasselrijrekening Brugse Vrije 1412-13, f°22r.

schouwen, wat als strijdig met de privileges en autonomie van de wateringen werd beschouwd.⁸⁹ In 1500 stond de watering in de beklagdenbank van de Raad, tengevolge van een klacht door de heer van Middelburg, wiens heerlijkheid zich ten dele op het grondgebied van Zuid-over-de-Lieve uitstreekte,⁹⁰ en in 1513 tenslotte was het de stad Damme die zich bij de Raad van Vlaanderen bekleeg over de wateringen van Zuid- en Noord-over-de-Lieve. In deze laatste zaak vroeg en kreeg het Brugse Vrije *renvooi* op basis van haar juridische bevoegdheid over de wateringen.⁹¹

Op basis van deze ene case-study lijkt er alvast weinig bewijs te zijn voor een toegenomen interventie van de centrale grafelijke rechtbank gedurende de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw. Slechts hoogst *sporadisch* werd een proces betreffende het waterbeheer tot voor de Raad van Vlaanderen gebracht — althans in deze éne watering. Bovendien betrof één van de drie teruggevonden zaken een proces *tegen* de schepenen van het Brugse Vrije, dat dus ipso facto niet voor deze schepenen kon worden gevoerd, en verkregen de schepenen in een tweede zaak klaarblijkelijk zonder problemen *renvooi*. Bovendien vinden we ook in de eeuwen voor 1400 een dergelijke sporadische grafelijke tussenkomst terug: zeker in 1286, 1374 en 1396 werden disputen waarbij de watering van Zuid-over-de-Lieve betrokken was, door een grafelijke rechtbank of grafelijke scheidsrechters beslecht.⁹² Moerkerke-Zuid-over-de-Lieve kan echter niet zonder meer als model voor alle wateringen en alle waterstaatkundige problemen in de kustvlakte worden genomen: de watering had nauwelijks zeedijken te onderhouden, en werd tussen het einde van de twaalfde en het einde van de zestiende eeuw ook nooit door zeewater overstroomd. Om een oordeel te vellen over het optreden van de Raad van Vlaanderen op het vlak van waterstaat, dienen we de totaliteit van de kustvlakte te beschouwen. Daartoe voerden we een tweede steekproef uit, ditmaal voor de volledige kasselrij van het Brugse Vrije, waarbij we voor een aantal periodes de rechtspraak van de grafelijke rechtbanken en de tussenkomst van grafelijke functionarissen in conflicten betreffende de waterstaat onderzochten. Door de informatie uit de kasselrijrekeningen (met name de verschillende rubrieken van ‘dachvaerten’) te combineren met de vonnisregisters van de Raad van Vlaanderen, is het mogelijk een vrij accuraat beeld te krijgen van de belangrijkste disputen en rechtszaken met betrekking tot de waterstaat. Merk op dat het daarbij vaak moeilijk uit te maken is of de raadsheren van de Raad van Vlaanderen in hun rechtsprekende dan wel administratieve hoedanigheid als ‘commissaris’ optraden. Daar we vooral willen achterhalen welke invloed de grafelijke instellingen op de waterstaat in de kustvlakte hebben gehad, en we zoals hoger vermeld conflictbemiddeling- en beslechting ruim interpreteerden, is dit voor ons doel minder belangrijk.

⁸⁹ RAB, Moerkerke-Zuid-over-de-Lieve, 316/1: rekening 1469-70, f°14r.

⁹⁰ RAB, Watering Moerkerke-Zuid-over-de-Lieve, 336/2, rekening 1499-1500, f°39v en volgende.

⁹¹ RAB, Watering Moerkerke-Zuid-over-de-Lieve, 345/1, rekening 1513-14, f°9v-10r.

⁹² De desbetreffende vonnissen werden geregistreerd in het cartularium van de watering: RAB, Watering Moerkerke-Zuid-over-de-Lieve, 2.

Voor deze vier steekproefperiodes — 1397/09-1417/08; 1447/09-1457/08; 1497/09-1507/08 en 1547/09-1552/08⁹³ — onderscheiden we de volgende conflicten over de waterstaat in het Brugse Vrije waarin grafelijke rechtbanken, commissarissen of andere instellingen tussenbeide kwamen:

Tabel 2. Conflictbemiddeling en -beslechting door grafelijke rechtbanken en instellingen met betrekking tot de waterstaat in het Brugse Vrije (eind veertiende–medio zestiende eeuw).⁹⁴

Periode	Aantal jaar	Aantal zaken	Aantal zaken/jaar
1397/09-1417/08	20	20	1,0
1447/09-1457/08	10	7	0,7
1497/09-1507/08	10	11	1,1
1547/09-1552/08	5	8	1,6
Totaal	45	46	1,02

Gemiddeld gezien ontstond elk jaar één nieuw geschil over de waterstaat in het Vrije waarin de grafelijke instellingen tussenbeide kwamen. Dit aantal neemt niet toe in de vijftiende eeuw: in het midden van de vijftiende eeuw daalde het aantal zaken enigszins, rond 1500 werd opnieuw het niveau van honderd jaar eerder bereikt. Maar ook rond 1400 werden niet meer geschillen door grafelijke rechtbanken beslecht dan in de periode vóór de oprichting van de Raad van Vlaanderen, toen de grafelijke Audiëntie de rol van centrale grafelijke rechtbank vervulde. Tijdens de korte periode waarvoor de registers van deze Audiëntie bewaard bleven (1370/03-1378/09 en 1386/06-1388/11) behandelde ze acht verschillende geschillen met betrekking tot de waterstaat in het Brugse Vrije, of opnieuw ongeveer één per jaar.⁹⁵ Rond het midden van de zestiende eeuw lijkt de activiteit van de grafelijke rechtbanken wel enigszins te zijn toegenomen, waarbij naast de Raad van Vlaanderen, ook de Grote Raad, en twee van de drie collaterale regeringsraden (de Geheime Raad en de Raad van Financiën) zich met problemen rond de waterstaat gingen inlaten.

Wanneer we de disputen en processen over het waterbeheer in de kustvlakte en de rol van de grafelijke rechtbanken en functionarissen in de beslechting van deze geschillen inhoudelijk en procedureel analyseren, komen we tot een

⁹³ De steekproefperiodes volgen het rekenjaar van het Brugse Vrije dat in regel begon en eindigde in september.

⁹⁴ Gebaseerd op de vonnissenregisters van de Raad van Vlaanderen: RAG, Raad van Vlaanderen, 2332-2340, 7508, 7511, 1514-1515, 7531-7534, 7612; en de kasselijrekeningen van het Brugse Vrije: ARA RK 42521-42533 en RAB, Registers Vrije, 147-155, 182-204, 237-256, 287-296.

⁹⁵ N. De Pauw, ed., *Bouc van der Audiencie. Acten en sentencien van den Raad van Vlaanderen in de XIVe eeuw* (Gent, 1901-03) en J. Buntinx, *De Audiëntie van de graven van Vlaanderen. Studies over het centraal grafelijk gerecht (c. 1330-c. 1409)* (Brussel, 1949).

opmerkelijke vaststelling. Het is duidelijk dat de kasselrijrechtbanken het waterbeheer en de wateringen in de kustvlakte als hun exclusieve bevoegdheid beschouwden en zich systematisch verzetten tegen het dagvaarden van wateringen voor een grafelijke rechtbank, althans wat processen in eerste aanleg betrof.⁹⁶ Tussen de veertiende en de zestiende eeuw is slechts één voorbeeld bekend waar een dispuut rond waterbeheer in de kustvlakte door de grafelijke rechtbanken daadwerkelijk werd aangegrepen om de bevoegdheid van lokale rechtbanken in te perken. Dit was met name het geval in 1407, toen de grafelijke Raad van Vlaanderen een aanklacht over financieel wanbeleid in de watering Zuidover in de kasselrij Sint-Winoksbergen in eerste aanleg wilde berechten, en zowel het Brugse Vrije als de andere Leden van Vlaanderen tot het uiterste dienden te gaan om de bevoegdheid van de kasselrijschepenenbank van Sint-Winoksbergen terzake te laten bevestigen.⁹⁷ Hoewel het wellicht toeval was dat een aanklacht over waterbeheer de aanleiding werd van deze juridische krachtmeting, keek vooral de belangrijkste kustkasselrij, het Brugse Vrije, vanaf dat moment nauwlettend toe op de behandeling van waterstaatszaken voor de Raad van Vlaanderen. Wanneer in het verdere verloop van de vijftiende en zestiende eeuw waterstaatsdisputen in eerste aanleg aanhangig werden gemaakt voor de Raad, vroeg het Brugse Vrije systematisch ‘renvooi’ naar de lokaal bevoegde rechtbank.⁹⁸ Dat de kasselrij in de meeste gevallen deze terugzending ook zonder al te veel problemen verkreeg,⁹⁹ bevestigt dat de waterstaat nooit echt het voorwerp werd van een bewuste juridische centralisatiepolitiek van de centrale overheid. Zoals ook uit tabel 2 blijkt, is van een duidelijk toegenomen invloed van de centrale rechtbanken in waterstaatsdisputen geen sprake en werden ook in de zestiende eeuw de meeste problemen rond het waterbeheer in de kustvlakte zonder de tussenkomst van een centrale rechtbank opgelost.

Soms was een dergelijke tussenkomst echter onvermijdelijk, vooral wanneer de belangen van verschillende lokale overheden botsten. Dit was met name het geval bij de talrijke geschillen over de waterstaat waarbij steden betrokken

⁹⁶ Beroepsprocedures tegen vonnissen van het Brugse Vrije bij de Raad van Vlaanderen, stuitten op minder weerstand dan bijvoorbeeld het geval was voor vonnissen van de Gentse of Brugse schepenenbank: J. Monballyu, ‘Van appellatiën ende reformatiën’. De ontwikkeling van het hoger beroep bij de Audiëntie, de ‘Camere van den Rade’ en de Raad van Vlaanderen (ca. 1370-ca. 1550). Bijdrage tot de ontstaansgeschiedenis van het hoger beroep in de Nederlanden’, *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, LXI (1993) ii, 237-273.

⁹⁷ De desbetreffende vonnissen werden uitgegeven door A. Zoete, ed., *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen (1405-1419): excerpten uit de rekeningen der steden, kasselrijen en vorstelijke ambtenaren* (Brussel, 1982) 1353-1359.

⁹⁸ Bijvoorbeeld in RAB, Registers Vrije, 243, f°89v en 287, f°65r: jaarrekeningen Brugse Vrije, respectievelijk 1503-1504 en 1547-1548.

⁹⁹ Bijvoorbeeld in 1450 en in 1506: Gilliodts-Van Severen, *Contumes ... du Franc de Bruges*, respectievelijk II, 306-315 en II, 512-516. Het renvooi werd om evidente redenen niet toegekend wanneer één van de andere Leden van Vlaanderen eisende partij was, zo bijvoorbeeld in een geschil tussen de stad Ieper, de watering Serwoutermansambacht en de stad Oostende in 1448: RAG, Raad van Vlaanderen, 7511, f°26r-27r.

waren, en ook dit wijzigde niet in de loop van de bestudeerde periode. Zowel door de concentratie aan kleine stadjes die juridische enclaves vormden in de kustvlakte, als door de aanwezigheid van kanalen en haveninfrastructuur die de commerciële belangen van de grote steden dienden, verkeerden de kasselrij-rechtbanken vaak in de onmogelijkheid eigenmachtig een oordeel op te leggen aan alle betrokkenen. Wanneer bijvoorbeeld de watering van Zarren- en Esenbroek in 1398 een geschil hadden met de stad Diksmuide over het ruimen van de stadsgrachten, kon het kasselrijbestuur van het Brugse Vrije wel een vonnis ten gunste van de watering en uitspreken, doch wanneer de stad dit weigerde uit te voeren, kon de kasselrij niet anders dan zich tot de grafelijke rechtbank wenden, die vervolgens de grafelijke rechtsmacht via de baljuws kon gebruiken om het vonnis te laten uitvoeren.¹⁰⁰ Hetzelfde gold voor de talrijke conflicten met Ieper over de Ieperlee, en met de stad Sluis over de dijken rond de stad en de uitwateringssluys van de watering Aardenburg Bewester Ee die zich op stedelijk grondgebied bevonden. Maar zelfs in haar eigen rechtsgebied slaagde het Vrije er niet altijd in om beslissingen met betrekking tot de waterstaat op te leggen.

Bijzonder delicaat waren ook pogingen om de financieringsbasis voor de waterstaat te verbreden, en achterliggende watering en te laten meebetalen met gebieden met een kwetsbare zeewering, wat algemeen beschouwd wordt als misschien wel het grootste institutionele struikelblok van het ancien régime waterbeheer.¹⁰¹ De betrokken gebieden stonden hier steeds zeer weigerachtig tegenover, en ook de schepenbank van het Vrije had duidelijk moeite om een dergelijke bijstand te verplichten. In 1387-1388 lukte het nog wel, en verplichtte het Vrije bij vonnis de watering Bewester Ee, Moerkerke, Lapscheure, Oostkerke, en een deel van Maldegem-ambacht bij te dragen aan de zeewering van de watering Beooster Ee, en de watering Groede en een aantal naburige polders om een bijdrage te betalen aan de watering van de Oude Yevene voor de nieuwe zeedijk die deze laatste watering wilde aanleggen.¹⁰² In 1410 weigerde de watering van Maldegem een soortgelijke contributie voor de watering Beooster Ee te betalen, waarop het Vrije de sluismeesters van de watering gevangen liet zetten, en de zaak zo bij de Raad van Vlaanderen en later zelfs bij de graaf zelf belandde.¹⁰³ Ook elders vinden we soortgelijke situaties. Zo voerde de reeds vermelde watering van Gaternisse in IJzendijke-ambacht tussen 1404 en het midden van de zestiende eeuw een niet aflatend gevecht om de naburige watering Groede en de Oude Yevene in Oostburg-ambacht te laten meebetalen in de onderhoudskosten van de

¹⁰⁰ Vonnis van de Raad van Vlaanderen van 22 augustus 1403: RAG, Raad van Vlaanderen, 2334, f°122r.

¹⁰¹ De weerstand hiertegen was vaak zeer groot: A. M. A. J. Driessen, G. P. van de Ven, H. J. Wasser, *Gij beken eenwigvloeiend. Water in de streek van Rijn en IJssel* (Utrecht, 2000) 69-70; Van de Ven, *Leefbaar laagland*; Van Tielhof, Van Dam, *Waterstaat in stedenland*.

¹⁰² RAB, Watering Moerkerke-Zuid-over-de-Lieve, 2, f°36r en A. Van Lokeren, *Chartes et documents*, nr. 1350.

¹⁰³ Zoete, *Handelingen*, 509; RAB, Registers Vrije, 149, kasselrijrekening Brugse Vrije 1410-1411, f°13r.

zeewering van Gaternisse. Gaternisse spande zowel processen aan voor de schepenbank van het Brugse Vrije, als voor de Raad van Vlaanderen en voor de Geheime Raad. In 1532 wendde de kasselrij van het Brugse Vrije zich zelf tot de centrale overheid, om de watering van Groede en de Oude Yevene te verplichten de door de schepenbank opgelegde contributie te betalen.¹⁰⁴ Zonder druk van de centrale overheid was het klaarblijkelijk onmogelijk om een bredere omslagbasis voor de financiering van kwetsbare zeeweringen te vinden.

De concrete werkwijze van die centrale landsheerlijke overheid in het beslechten van conflicten rond waterbeheer bestond zoals steeds uit het zenden van commissarissen ter plaatse, die zowel met een juridische, administratieve of zelfs uitvoerende opdracht belast konden worden. Op vele cruciale momenten in de waterstaatsgeschiedenis van de laatmiddeleeuwse kustvlakte zien we grafelijke commissarissen op het terrein overleggen met de lokale betrokkenen, zoeken naar een consensus, en deze vervolgens ook trachten op te leggen. De kosten voor hun optreden werden daarbij als vanzelfsprekend op de betrokken partijen verhaald.¹⁰⁵ Bij grote infrastructurele werken bleven de commissarissen vaak ook ter plaatse tot de beëindiging van de werken. Een groot project als de aanleg van de Landdijk van de Vier Ambachten in 1494, waartoe een heel groot gebied financieel bijdroeg, zou nooit gerealiseerd zijn zonder de inmening van vorstelijke commissarissen, die zowel een verdeelsleutel voor de financiering dienden uit te denken, als de uitvoering van de werken superviseerden.¹⁰⁶ De effectiviteit van het optreden van de grafelijke commissarissen was echter in hoge mate afhankelijk van de identiteit van de uitgezonden commissarissen en de persoonlijke belangen die zij te verdedigen hadden. Wanneer de landsheerlijke overheid commissarissen ter plaatse zond in waterstaatsaangelegenheden, kon zij die taak toevertrouwen aan mensen die vertrouwd waren met het gebied en/of de materie, dan wel aan complete buitenstaanders, die geen persoonlijke belangen terzake te behartigen hadden. Meestal koos men voor de eerste optie, met alle risico's op belangenvermenging van dien. C. Dekker schetst in dit verband een ontluisterend beeld van de commissie die door de centrale overheid belast werd met het herstel na de zware overstromingen van 1530 en 1532 in Zuid-Beveland en op Walcheren. Zeker drie van de vijf commissarissen gebruikten hun opdracht openlijk om de herstelwerkzaamheden in een voor hen gunstige richting te sturen. De voornaamste bekommernis van de heer van Kruiningen bijvoorbeeld was te verhinderen dat zijn gebieden zouden moeten meebetalen aan het herstel van de naburige watering Beoosten Yerseke en ook de abt van Middelburg en de heer van Reimerswale lieten zich duidelijk door soortgelijke motieven inspireren.¹⁰⁷ Ook in Vlaanderen verdedigden de commissarissen van de

¹⁰⁴ Zie hoger noten 49 en 50.

¹⁰⁵ Bijvoorbeeld in 1399 bij de poging tot herbedijking van Ossensisse (Vier Ambachten): Van Lokeren, *Chartes et documents*, 1462.

¹⁰⁶ De Kraker, *Landschap uit balans*, 28-32.

¹⁰⁷ C. Dekker, 'Tussen twee vloedten. De strijd tegen het water in Zeeland bewesten Schelde tussen 1530 en 1532', *BMGN*, CIII (1988) iv, 617.

landsheerlijke regering vaak een persoonlijke agenda. We vermeldden reeds het voorbeeld van Pieter Heins, de ‘controlleur des comptes des officiers de Flandre’ die op het einde van de veertiende eeuw meermaals als grafelijk commissaris in waterstaatsaangelegenheden optrad en er ook persoonlijk een bijzondere interesse voor het kustgebied op na hield. Van de grafelijke commissarissen die onder het bewind van aartshertog Filips de Schone (1494-1506) betrokken waren bij de aanleg en later het onderhoud van de Landdijk van de Vier Ambachten, ontwikkelden de meesten ook persoonlijk een bijzondere interesse voor het gebied, en dat had heel wat eigen inpolderingen tot gevolg. Met topmensen uit de centrale administratie als tesorier-generaal Jeronimus Lauwereyn en algemeen-ontvanger van Vlaanderen Roeland le Fevre, maar ook lokale grafelijke vertegenwoordigers als Lievin Leyns, jarenlang grafelijk baljuw van de Vier Ambachten, kunnen we haast spreken van een apart netwerk van ‘inpolderaars’ in de laat vijftiende-eeuwse grafelijke administratie.¹⁰⁸ Voor deze functionarissen, meestal van relatief bescheiden komaf, bood de kustvlakte grote mogelijkheden voor patrimoniumopbouw, die elders in het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen niet meer bestonden. Als commissaris in waterstaatsaangelegenheden verwierven ze ervaring en de nodige lokale connecties, als grafelijk ambtenaar wisten ze zich te verzekeren van kapitaal en de directe toegang tot de vorstelijke machtsmiddelen, nodig voor ondermeer het verkrijgen van een gunstig bedijkingsoctrooi. De combinatie van al deze factoren en de voor hen gunstige omstandigheid dat in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw zoveel gronden overstroomd waren en op herbedijking wachtten, liet hen toe in een relatief korte periode enorme gebieden opnieuw te bedijken en wellicht meer dan de landsheer zelf, hun stempel op het kustlandschap te drukken.

En de Graaf Jansdijk?

Uit wat voorafgaat blijkt reeds dat de kans dat de grafelijke overheid in de late middeleeuwen op grote schaal waterstaatswerken aanbesteedde relatief klein zoniet afwezig was. Zo ook ten tijde van het bewind van graaf Jan zonder Vrees. De eigenlijke interventies van de graven na de grote overstroming van 19 november 1404 zijn te herleiden tot enkele ordonnanties, die allereerst nooit deel uitmaakten van een globaal plan, maar wel steeds betrekking hadden op strikt lokale situaties, en bovendien ook nooit op eigen initiatief van de graven tot stand kwamen, maar op verzoek van lokale overheden.¹⁰⁹ Gravin Margaretha van Male, die in de periode tussen de dood

¹⁰⁸ Over Lauwereyn, zie hoger noot 69. Algemeen ontvanger Roeland le Fevre kon zich in het Scheldegebied verankeren door de aankoop van de heerlijkheid Temse van de Gentse Sint-Pietersabdij, onmiddellijk na de beëindiging van de opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk in 1492. Baljuw Lievin Leyns op zijn beurt bouwde door bedijking ondermeer grondbezit op rond Vremdijcke in de Vier Ambachten, en gaf zijn naam aan de Lievin Leynspolder. Over deze figuren, hun carrière in de grafelijke administratie en hun inpolderingsactiviteiten, zie: De Kraker, *Landschap uit balans*, 29-37, 290-303; Soens, *Waterbeheer*, 457-475; Haemers, ‘*Ende hevet tvole*’.

¹⁰⁹ Reeds in de dagen na 19 november 1404 werden ondermeer door de kasselrij van het Brugse

van haar echtgenoot Filips de Stoute op 27 april 1404 en haar eigen overlijden in maart 1405 het bestuur over het graafschap Vlaanderen zelf in handen had, beperkte zich in eerste instantie tot een blijk van medeleven en de gebruikelijke aanstelling van commissarissen — in dit geval de soevereine baljuw van Vlaanderen en de baljuw van Brugge — die samen met de lokale overheden dienden te overleggen ‘hoe men dese zaken best mochte remedyeren.’¹¹⁰ De grafelijke overheid greep pas op 4 januari 1405 in bij belangrijke nieuwe dijkwerken toen gravin Margaretha haar instemming betuigde met de te volgen ‘abandon’-procedure in de watering Oude Yevene in Westelijk Zeeuws-Vlaanderen, waar voor het dijkherstel hoge belastingen dienden te worden geïnd. Zoals reeds vermeld, bestond deze abandon-procedure uit de overdracht van gronden waarvoor de eigenaars niet meer konden of wilden betalen, aan de vorst of bij ontstentenis, aan een derde persoon die wel het verschuldigde bedrag wilde betalen.¹¹¹ Op 20 februari 1405 werd een soortgelijke oorkonde uitgevaardigd voor de watering Kaprijke, waar eveneens plannen werden gemaakt voor dijkherstel of herbedijking.¹¹² In beide gevallen lag het initiatief tot de dijkwerken onomstotelijk bij de lokale watering, die zelf de werken uitvoerde en deze ook zelf financierde door middel van de gewone grondbelasting. De tussenkomst van de gravin was maar op één punt noodzakelijk: de gravin diende afstand te doen van haar recht op de ‘geabandonneerde’ gronden, en diende te bepalen aan wie deze gronden toekwamen — de zogenaamde ‘leggers’, in dit geval respectievelijk de collectiviteit van de Oude Yevene watering en een inwoner van Kaprijke, Jean Lemoine. De gravin diende tevens te bevestigen dat de nieuwe eigenaars deze leengronden volgens deze procedure als allodiale grond verwierven en dat het statuut van leengrond werd opgeheven.¹¹³

Vrije en door de stad Oostende brieven en boodschappers gezonden naar gravin Margaretha die op dat ogenblik te Atrecht verbleef, ‘omme te kennene te ghevene onsen gheduchter vrouwe tgrief ende de scade die hier ghevallen ware bij toedoene van der groter vloet’: ARA, RK 27240, stadsrekening Oostende 1404-1405, f°13r; ARA, RK 42528, kasselrijrekening Brugse Vrije 1404-1405, f°53v.

¹¹⁰ ARA, RK 42528, kasselrijrekening Brugse Vrije 1404-1405, f°53v. Na de overstromingen van november 1530 zou landvoogdes Margaretha van Oostenrijk een soortgelijke medeleven betuigen, en in een brief aan Karel V schrijven: ‘Je prie a Dieu que ce ne soit pas si grant chose que l’on dit et qu’il vueille garder la reste’: Dekker, ‘Tussen twee vlooden’, 613.

¹¹¹ RAG, Sint-Pietersabdij, oorkonden op datum, editie: A. Van Nieuwenhuysen, ed., *Ordonnances de Philippe le Hardi, de Marguerite de Male et de Jean sans Peur. Tome II: contenant les ordonnances de Philippe le Hardi et de Marguerite de Male du 17 janvier 1394 au 25 février 1405* (Brussel, 1974) 731-733.

¹¹² Van Lokeren, *Chartes et documents*, nrs. 1503-1504. Volgens Gottschalk ging het hier om een verzwaring van de dijk tussen Bentille en Boekhoute, die de watering van Kaprijke beschermde, en waarvan zij vermoedt dat hij werd aangelegd na de stormvloed van 1375/1376: Gottschalk, *Historische geografie*, I, 205.

¹¹³ Zie hoger.

Figuur 3. Deels vergraven restant van de Graafjansdijk bij Bentille (foto auteur).

Alleen in die gebieden waar de grafelijke dynastie nog gronden voor eigen rekening uitbaatte en dus een direct belang had bij het dijkherstel lag de situatie anders. Dit was met name het geval in het Land van Saeftinghe dat eveneens zwaar te lijden had onder de Sint-Elizabetsvloed van 1404. Op 25 februari gelastte de gravin ridder Boudewijn de Vos, ridder Gillis de Schoutheete, heer van Zaamslag en Jean Lefevre, grafelijk moormeester, de overstroomde Westpolder bij Saeftinghe te bezoeken en er samen met arbeiders een raming te maken van de kostprijs van het dijkherstel, deze kosten om te slaan over alle betalingsplichtigen, en vervolgens tot dijkherstel over te gaan¹¹⁴. De grafelijke afgezanten dienden zelfs een bijdrage los te weken van de achterliggende gebieden. Zij slaagden daar klaarblijkelijk niet in, want in een nieuwe oorkonde van 15 mei 1405 — voor het eerst van graaf Jan zonder Vrees die zijn moeder in maart was opgevolgd — over dezelfde regio was van een dergelijke bijdrage geen sprake meer. In de plaats werd een soortgelijke ‘abandon’-procedure gevolgd, waarbij de landsheer eveneens afstand deed van de gronden die hem in geval van wanbetaling zouden toevallen.¹¹⁵ Ook in dit gebied traden de landsheren niet alleen op, maar wel in samenwerking met de andere grondbezitters, en betaalden ze niet meer dan wat ze wettelijk verschuldigd waren uit hoofde van hun niet-vercijnsd grondbezit. Ook hier was echter van een algemene dijkophoging geen sprake — het ging louter en

¹¹⁴ Van Nieuwenhuysen, *Ordonnances*, 742-744. Merk op dat de rekening van de dijkherstellingswerken hier wel diende te worden voorgelegd aan de grafelijke Rekenkamer te Rijsel, iets wat elders niet het geval was.

¹¹⁵ F. VandePutte, ed., *Cronica et cartularium monasterii de Dunis* (Brugge, 1864) 432, 763.

alleen om herstellingen. In 1430 zou de opvolger van graaf Jan zonder Vrees, Filips de Goede, wel zo'n dijkophoging gelasten — met name van 3,85 naar 4,95 meter — doch anders dan Augustyn veronderstelde, ging het ook hier niet om een algemene maatregel, maar enkel om een lokaal initiatief, in het gebied Saeftinghe-Kieldrecht, waar de graaf grondbezit had dat direct door overstromingsgevaar bedreigd werd.¹¹⁶

Van een algemene beleid inzake dijkherstel of dijkophoging ten tijde van graaf Jan zonder Vrees was dan ook geen sprake, en ook op lokaal vlak kunnen we de grafelijke tussenkomst als 'minimaal' beschouwen. Alles wel beschouwd was de bijdrage van graaf Jan zonder Vrees, hertog van Bourgondië, tot de dijkbouw in de Vlaamse kustvlakte wellicht zelfs nog geringer dan die van zijn moeder, gravin Margaretha van Male, of van de beide graven *Jan van Namen*, waarvan men eveneens ooit beweerd heeft dat zij het initiatief hadden genomen tot de aanleg van de Graaf Jansdijk.¹¹⁷ Dat vanaf het midden van de zestiende eeuw eerst in de Vier Ambachten, en later ook bij Heist en zelfs bij Duinkerke in Noord-Frankrijk sprake is van dijkstukken met de naam 'Graafjansdijk'¹¹⁸, kan dan ook beschouwd worden als niet meer dan een vage herinnering in het collectief geheugen aan de vele overstromingen en de moeizame herstellingswerken in de jaren rond 1400.

¹¹⁶ B. Augustyn, *Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloed in maritiem Vlaanderen tot het einde van de XVIde eeuw. Een landschappelijke, ecologische en klimatologische studie in historisch perspectief* (Brussel, 1992) 175-176 en 221.

¹¹⁷ Ondermeer K. De Flou, *Woordenboek der toponymie van westelijk Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, het land van den Hoek, de graafschappen Guines en Boulogne, en een gedeelte van het graafschap Ponthieu* (Brugge, 1914-1938) IV, 859-861; in de zestiende eeuw wordt voor een deel van het traject van de vermeende Graaf Jansdijk bij Boekhoute wel de term 'dijck van Arthois' gebruikt, wellicht niet omdat het graafschap Artesië meebetaalde aan de realisatie (zoals verondersteld in A. de Kraker, 'De grote landdijk van de Vier Ambachten, 1494-1586', in: A. de Kraker, H. van Royen, M. De Smet, 'Over den Vier Ambachten'. *750 Jaar Keure, 500 jaar Graaf Jansdijk* (Kloosterzande, 1993) 187), doch wel als remeniscentie aan gravin Marie van Artois, weduwe van graaf Jan van Namen (Gottschalk, *De Vier Ambachten*, 253-254; 335-338 en *idem*, *Historische geografie*, II, 201). In het licht van ons betoog hebben ook deze graven wellicht maar weinig bijgedragen tot de aanleg van de desbetreffende dijk, ook al hebben Jan van Namen vader en zoon, én Marie van Artois verschillende polders in de streek laten inpolderen.

¹¹⁸ Reeds in 1513-15 is in Brugse bronnen sprake van 'de dijk van hertog Jan bij Boekhoute', en ook op de kaart van het Braakmangebied die François van de Velde in 1549 vervaardigde, wordt 'den lantdijck van hertoghe Jan' vermeld: Gottschalk, *Historische Geografie*, I, 205 en *idem*, *De Vier Ambachten*, 513. In de omgeving van Knokke-Heist duikt het toponiem Graaf Jansdijk voor het eerst op ca. 1680: Coornaert, *Knokke en het Zwin*, 414. Rond die periode vinden we het toponiem ook terug op een kaart van de omgeving van Duinkerke in Frans-Vlaanderen, als alternatief voor de 'Nootdijck' ten westen van de stad: Duinkerke, Archives Municipales, 275.

Conclusie

De uitbouw van de centrale staat tijdens de Bourgondisch-Habsburgse periode had op het waterbeheer in de Vlaamse kustvlakte een al bij al beperkte invloed. Ondanks de groeiende administratieve centralisatie, de toegenomen controle op lokale overheden en het overheidsstreven naar een fiscaal monopolie, werden beleid, uitvoering en vooral financiering van dijkbouw en afwatering nog steeds lokaal geregeld. De grafelijke interventie in het kustwaterbeheer tijdens de late middeleeuwen was wellicht zelfs kleiner dan in de daaraan voorafgaande eeuwen. Het algemeen beeld is dat van een centrale grafelijke overheid die zich maar in zeer beperkte mate bekommerde om de kwaliteit van de infrastructuur die in een belangrijk deel van het graafschap mens en samenleving diende te behoeden voor ernstige ecologische problemen. Laatmiddeleeuwse graven bouwden geen dijken, en waren nog veel minder bereid ervoor in de geldbuidel te tasten. Dat in het verleden toch vaak grote projecten als een algemene dijkversterking in Vlaanderen in het begin van de vijftiende eeuw toegeschreven werden aan het initiatief van de op dat ogenblik regerende vorst, is wellicht deels te verklaren uit een algemeen menselijke behoefte om landschapselementen te structureren en een naam te geven, op dezelfde wijze als ook wij vandaag nog openbare gebouwen, wegen en waterlopen met de naam van een staatsman of verdienstelijk persoon bedenken. Voor een deel berust de toeschrijving van grote infrastructuurwerken aan middeleeuwse vorsten, echter ook op een foutieve interpretatie van de beschikbare bronnen. Oorkonden waarin deze of gene graaf schijnbaar opdracht geeft tot de bouw van een dijk of de aanleg van een watergang, zijn vaak in werkelijkheid niet meer dan de formele bekrachtiging door het landsheerlijk gezag van projecten die lokaal werden geconcipeerd, en ook lokaal werden uitgevoerd. Met de landsheerlijke bekrachtiging hoopten de lokale initiatiefnemers een grotere rechtsgeldigheid aan hun initiatief te verlenen, en verkregen ze tevens de noodzakelijke vorstelijke instemming in bepaalde procedurele aspecten — zoals in Vlaanderen bijvoorbeeld de specifieke onteigeningsprocedure bij wanbetaling. Dit laatste blijkt echter pas, wanneer we in de gelegenheid zijn om normatieve bronnen zoals vorstelijke ordonnances te confronteren met praktijkbronnen zoals rekeningen en procesdossiers, en ook de concrete financiering en uitvoering van werken kunnen reconstrueren. Voor de periode voor 1300 is dit in de meeste gevallen onbegonnen werk. Toch dienen we ons ook voor die vroege periode de vraag te stellen in hoeverre de rol van de landsheer bij de totstandkoming van bepaalde waterstaatkundige projecten wel zo groot was als vaak gedacht. We betwijfelen niet dat de tiende tot twaalfde-eeuwse Vlaamse graven vanuit de eigen domaniale belangen een actieve rol in de inpoldering van de kustvlakte hebben gespeeld, maar toch is zeker voor wat betreft infrastructuurwerken omzichtigheid geboden. Uitgaande van de oorkonde van 1183, waarin graaf Filips van de Elzas het dagelijks beheer van de ‘magna slusa’ of grote sluis bij Nieuwpoort aan de abdij Ter Duinen overdraagt, werd bijvoorbeeld geconcludeerd dat graaf Filips zelf het initiatief nam tot de bouw van deze sluis. Dit staat echter niet met zoveel woorden in het document zelf, dat evengoed beschouwd kan worden als een overeenkomst tussen de abdij en de lokale

gemeenschap, in casu van de kasselrij Veurne.¹¹⁹ Ter illustratie: de enig bewaarde grafelijke rekening uit deze periode — de fameuze ‘Grote Brief’ van 1187 — geeft alvast geen blijk van grote grafelijke waterstaatkundige investeringen.¹²⁰

Dit alles wil echter niet zeggen dat de Vlaamse landsheren geen rol van betekenis speelden in de waterstaat van de kustvlakte. Misschien niet als bouwheer van dijken en kanalen, maar wel als scheidsrechter tussen ruziënde steden en waterschappen was de centrale overheid ronduit onmisbaar. Het waterbeheer in Kust-Vlaanderen was immers versnipperd over honderden wateringen en tientallen kleine tot middelgrote stadjes, en interfereerde bovendien met de economische belangen van de grote steden ook buiten de eigenlijke kustvlakte. Plattelandsschepenbanken, zoals de politiek mondige schepenbank van het Brugse Vrije, trachtten een coördinerende en conflictbemiddelende rol te spelen, doch hadden noch juridisch noch de facto het gezag om oplossingen af te dwingen van plaatsen en personen buiten hun jurisdictie. Overal verhinderden delicate lokale evenwichten dat geld uit het ene gebied naar het andere werd overgeheveld, zowel tussen twee polders onderling — waardoor bijvoorbeeld de structureel onleefbare watering Gaternisse nooit op hulp van de achterliggende wateringen kon rekenen — als tussen stad en platteland of tussen de verschillende regio’s van het graafschap — waardoor een algemene bijdrage van het volledige graafschap voor gebieden getroffen door waterrellende onmogelijk werd gemaakt. Grafelijke rechtbanken en afgevaardigden

¹¹⁹ Dit is zelfs zeer goed mogelijk gelet op de gebruikte terminologie in arenga en dispositio, met name uit de zinsnedes ‘me mediante atque ita dictante’ en ‘omnium quorum intererat communi decreto ac voluntario assensu’: Th. de Hemptinne, A. Verhulst, m. m. v. L. De Mey, ed., *De oorkonden der graven van Vlaanderen (Juli 1128-September 1191)*. 2: *Uitgave*. 2: *Regering van Filips van de Elzas*. 2: 1177-1191 (Brussel, te verschijnen) oorkonde van 22 maart 1183; zie Verhulst, ‘Polders en wateringen’, 13. Mutatis mutandis geldt hetzelfde ook voor andere belangrijke waterbouwkundige projecten in dezelfde periode, zoals bijvoorbeeld de afdamming van de Testerepegul, waarvan Dries Tys stelt dat de opdrachtgever en financier ‘zo goed als zeker’ graaf Filips van de Elzas was: D. Tys, *Een middeleeuws landschap als materiële cultuur: de interactie tussen macht en ruimte in het kustgebied en de wording van een laatmiddeleeuws tot vroegmodern landschap*. *Kamerlingsambacht, 500-1200/1600* (Brussel, 2003) 328-329.

¹²⁰ De uitgaven in de rekening die rechtstreeks op kustwaterbeheer betrekking hebben zijn: ‘ad dic datum (hoc anno) 5 lb.’ (spijker Gent); ‘super dic: 20 h. ... ad gothas: 9 h.’ (spijker Brugge - i. e. hoet of halster haver, op een totale haver-ontvangst van 4879,5 h.); ‘super Broc 7 h.; super dic 1 h.’ (spijker Veurne - i. e. havot tarwe); ‘super dic: 2 s.’ (vaccarium Veurne) (A. Verhulst, M. Gysseling, ed., *Le compte général de 1187, connu sous le nom de ‘Gros Brief’ et les institutions financières du comté de Flandre au XIIe siècle* (Brussel, 1962) 148; 150-151; 180; 183). Ter vergelijking: het herstel van een brug in Kortrijk kostte reeds 4 lb. 12 s. (ibidem, 173). Het is niet zo dat de Grote Brief in 1187 al te zeer gescleroseerd was om nog occasionele uitgaven te bevatten (ibidem, 128-129). Wel zal een deel van de eenmalige uitgaven — waaronder mogelijk investeringen in waterbeheer — met het batig saldo zijn betaald en dus logischerwijs niet voorkomen in de Grote Brief. Het grootste deel van de waterstaatswerken — zeker wat het onderhoud betreft — zal echter ook in 1187 al uitgevoerd en bekostigd zijn door de cijnshouders van het grafelijk domein, en niet door de graaf zelf.

konden waar mogelijk een uitweg bieden uit de talrijke impasses die het ancien régime waterbeheer kenmerkten. Deze rol namen ze ook op zich, niet zelden op uitdrukkelijk verzoek van de lokale overheid. Een verhoogde interventie parallel met de uitbouw van de centrale overheidsorganen in de late middeleeuwen, kon echter niet worden vastgesteld. Wat betreft de grafelijke rechtspraak in waterstaatsgeschillen, lijkt de Audiëntie van graaf Lodewijk van Male eind veertiende eeuw even vaak tussenbeide te zijn gekomen als de Raad van Vlaanderen onder het bewind van Karel V in de eerste helft van de zestiende eeuw. Wat daarentegen wel merkbaar is, is een toenemend wantrouwen vanwege de lokale stedelijke en plattelandsschepenbanken tegenover al dan niet vermeende initiatieven van de centrale overheid om ook op het vlak van waterbeheer een actievere rol te gaan spelen.

Waterstaat was echter niet het terrein waarop de zich ontwikkelende centrale staat in de Nederlanden zich wilde profileren teneinde de autonomie van lokale gezagskernen in te perken. De schaarse voorbeelden van direct ingrijpen door de centrale overheid dienen dan ook anders verklaard te worden, bijvoorbeeld vanuit strategische overwegingen in tijden van oorlog; of door slechte communicatie en misverstanden, zoals op het einde van de vijftiende eeuw toen de autonome belastingheffing van de wateringën even ter discussie stond; en nog vaker vanuit het eigengereide optreden van individuele grafelijke ambtenaren, die er persoonlijk wel alle belang bij hadden om de centrale overheid een grotere rol in het waterbeheer te laten spelen.

Van het kustwaterbeheer in de ancien régime Nederlanden stelt men wel eens dat het gebaseerd is op de zogeheten ‘trits’ ‘belang-betaling-zeggenschap’. Welnu, de Vlaamse graven van de late middeleeuwen zagen zich als het ware geconfronteerd met de inverse ‘trits’: zij hadden ogenschijnlijk geen direct belang bij een goed functionerend waterbeheer, weigerden er bijgevolg iets voor te betalen, en deden dan ook weinig moeite om meer zeggenschap over het kustwaterbeheer te verwerven. In een dergelijke context wordt het zeer onwaarschijnlijk dat een vijftiende-eeuwse graaf als Jan zonder Vrees ooit het initiatief nam voor grote waterstaatkundige projecten in de Vlaamse kustvlakte.

Tim Soens (1977) is docent middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen.

Summary

Tim Soens, *Dike builders or troublemakers of the peace? The counts of Flanders and water management in the coastal wetlands (from the fourteenth to the sixteenth centuries)*.

During the late mediaeval period, water management in the coastal wetlands of the Low Countries was strongly decentralized. It remained untouched by the judicial and administrative policies pursued by Burgundian and Habsburg rulers which aimed to centralise control. In the case of Flanders, this had more to do with government indifference to the situation on the ground than with local resistance to government policies. Many initiatives in the field of water management that have been traditionally attributed to the counts of Flanders,

were in fact initiatives that were developed, financed and implemented locally, with only tacit support from central government. And yet in the extremely fragmented water management organisation of late mediaeval Flanders, a coordinating authority was vital to accommodate the divergent interests of local water boards or cities, and to overcome structural disparities in the funding of sea walls. In the absence of any obvious financial reward for themselves and constrained by the private strategies of their officials, the Flemish rulers did not dare disturb the local balances of power to overcome obvious deficiencies in coastal water management.